Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“ журналына әлавә

1984 3

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

1954-чү илдән чыхыр.

ИЈУЛ—СЕНТЈАБР
1984
№ 3 (119)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

МҮНДӘРИҸАТ

Г. Хәлилов — Бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролу . 3

Мәктәб ислаһатыны һәјата кечирәк!

Ш. Микајылов — Ислаһат илә әлагәдар әдәбијјат тә'лиминин кejфијјәтини јүксәлтмәјин имкан вә јоллары . 8

Методика вә иш тәҹрүбәси

Т. Рзајев — Әдәбијјат дәрсләриндә тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методуна даир биликләрин верилмәси 12

С. Вәлијев — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә синтактик синонимләр үзрә ишин апарылмасына даир . . . 17

М. Һәсәнов — Грамматик тә'рифләрин өјрәнилмәсинә даир 21

Ш. Мәммәдов — Мирзә Ибраһимов фолклоризминин хүсусијјәтләри 24

А. Аббасов — Шакирдләрин аилә һәјатына һазырланмасында әдәбијјат курсунун имканларындан истифадә тәҹрүбәсиндән 29

Б. Асланов — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәси 32

И. Гурбанов — Габагчыллығы өјрәнирәм 37

А. Мәммәдов — Шакирдләрдә орфографик нормаларын тарихилијинә даир тәсәввүрләрин формалашдырылмасы һаггында 40

Һ. Гафаров — Фе'ли сифәтләрин тәдриси илә әлагәдар бачарыгларын формалашдырылмасына даир . . . 43

И. Казымов — Јарымчыг ҹүмләләрин үслуби имканлары һаггында 48

Р. Әлијев — Зәрфлик будаг ҹүмләләринин тәдриси мәзмуну һаггында 51

Р. Рәҹәбова — Фе'л заманларында фе'лин тәрз мә'насынын ифадәси 53

М. Мәммәдов — Шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатдан истифадә тәҹрүбәсиндән 55

Нәзәри гејдләр

Н. Абдуллајева — Шәрт васитәли будаг ҹүмләләрин семантикасына даир 59

Ә. Мирзәјев — А. Шаигин ушаг ше'рләриндә Низами мөвзулары 62

М. Мусајев — Мүасир Азәрбајҹан дилиндә мүбтәда будаг ҹүмләсинин типләри 65

Бу китаблары охујун

Комплекс мә'лумат лүғәти 68

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«Јарадычы јазыларла бағлы үслубијјат ишләри» . 69

Дәјәрли вәсаит 71

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3, 1984-чү ил.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЕДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — орган Министерства просвещения
Азербайджанская ССР. № 3 (119), 1984.

СОДЕРЖАНИЕ

Г. Халилов — Воспитательная роль художественной литературы 3

Школьную реформу в жизнь

Ш. Микаилов — Пути и возможности повышения эффективности преподавания литературы в связи с реформой школы 8

Методика и опыт работы

Т. Рзаев — Дать знания на уроках литературы по критическому реализму — как художестенвный творческий метод 12
С. Велиев — О проведении работы по синтаксическим синонимам на уроках азербайджанского языка 17
М. Гасанов — Об изучении грамматических правил 21
Ш. Мамедов — Особенности фольклоризма М. Ибрагимова 24
А. Аббасов — Из опыта использования возможностей курса литературы вподготовке учащихся к семейной жизни 29
Б. Асланов — Воспитание советского патриотизма на уроках азербайджанского языка 32
И. Курбанов — Изучаю передовой опыт 37
А. Мамедов — О формировании у учащихся понятий истроизма орфографических норм 40
Г. Кафаров — О формировании умений в связи с изучением причастий 43
И. Кязимов — О стилистических возможностях неполных предложений 48
Р. Алиев — О содержании изучения обстоятельственных придаточных предложений 51
Р. Раджабова — Выражение действительного значения глагола в его временах 53
М. Мамедов — Из опыта использования художественной литературы в нравственном воспитании учащихся 55

Теоретические заметки

Н. Абдуллаева — О семантике придаточных предложений с условной связью 59
А. Мирзоев — Темы Низами в детских стихотворениях А. Шаика 62
М. Мусаев — Типы придаточного предложения подлежащего в современном азербайджанском языке 65

Прочтите эти книги

Словарь комплексной информации 68

Для ваших книжных полок

«Работа по стелистике с творческих работ» 69
Ценное пособие 71

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана

CamScanner ile tarandı

Бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролу

Гулу ХӘЛИЛОВ
филолокија елмләри доктору, профессор

Индики шәраитдә, хүсусән мәктәб ислаһаты проблемләринин һәјата кечирилмәјә башладығы бир вахтда әдәбијјатын тәдриси хүсуси мә'на кәсб едир. Мадам ки, әдәбијјат «инсаншүнаслыг» кими јүксәк бир ад дашыјыр, онун әсас објекти инсандыр, бу инсанын бүтүн ичтимаи-сијаси, мә'нәви-әхлаги проблемләридир, онда о, тәрбијәвилик кими али бир кејфијјәтдән нечә кәнарда гала биләр?

Бәшәријјәтин ән бөјүк даһиләри бу сәнәти һәмишә инсанлығын идеаллары илә бир көтүрмүш, ону мәфкурә ишинин, тә'лим-тәрбијә саһәсинин ән гүввәтли голларындан бири сајмышлар. Тәсадүфи дејил ки, В. И. Ленин көркәмли сәнәткарларла нәинки достлуг етмиш, онлара гајғы көстәрмиш, һәм дә әсәрләриндән јери кәлдикчә бол-бол бәһрәләнмишдир. Мәсәлән, бир нечә факт кәтирмәк истәрдик. В. И. Ленин ингилабын дүшмәнләрини, әксингилабчылары ифша етмәк үчүн С. Шедринин әсәрләринә 340 дәфә, тәкчә јазычынын «вәһши мүлкәдар» сурәтинә 12 дәфә мүрачиәт етмишдир. Крыловун 29 тәмсилиндән мүхтәлиф мүнасибәтләрдә мисаллар кәтирмишдир. 1917-чи ил 25 августда болшевик «Сосиал-демократ» гәзети Д. Беднынын меншевик лидерләри Либере вә Даны ифша едән «Либардан» адлы сатирик ше'рини чап етмишдир. Бу ше'рдән сонра «либерданчылар» ифадәси кениш јајылды. В. И. Ленин ингилаба хаин чыхан меншевикләри, Тротски вә башгаларыны ифша етмәк үчүн «Либердан» ше'ринә 29 дәфә мүрачиәт етмишдир. Н. В. Гоголун Манилов сурәтинә Ленинин әсәрләриндә 40 дәфә раст кәлмәк мүмкүндүр. Кертсен, Н. Г. Чернышевски, М. Горки вә дикәр көркәмли сәнәткарларын әсәрләринә дә бөјүк рәһбәр дәфәләрлә мүрачиәт етмиш вә онлардан бол-бол бәһрәләнмишдир.

Тәкчә бу фактларын өзү Ленинин сијаси дүшмәнләри ифша етмәкдә вә чидди тәрбијәви әһәмијјәтә малик мәсәләләри һәлл етмәкдә бәдии әдәбијјата нечә бөјүк јер вердијини ајдын көстәрир.

Даһи Низами Хосров кими позғун вә әјјаш шаһлары Ширинин мәһәббәти васитәсилә тәрбијәләндириб дүз јола чағырдығы кими, Искәндәрләрин дә симасында инсанлыға намусла хидмәт едән шәхсијјәтләр көрмәји арзулајырды. Бөјүк Фүзули Лејли вә Мәчнунун фачиә илә битән мәһәббәтинин фонунда дөврүн залым вә јыртычы адамларында мәрһәмәт дујғусу ојадыб әсрин өзүнүн һаким әхлагыны гамчылајырды.

Үмумијјәтлә, классикләримизин һамысынын әсәрләриндә һаким даирәләрин, әдаләтсиз чәмијјәтләрин әхлаги бахышларына, пул һәрислијинә, дүшкүн мә'нәви чиркинликләринә гаршы һәмишә күчлү бир е'тираз далғасы олмушдур. Бу далға, бу ишыг шүасы гаранлыг зүлмәтләри, әдаләтсиз чәмијјәтләрин гатларыны јара-јара кәләрәк тәдричән күчләнмиш вә XX әсрин әввәлләриндә гүввәтли бир селә, тәкана чеврилмишдир. Белә бир ишығын, тәканын, далғанын нәтичәсиндә әдәбијјатда һагсызлыға гаршы, феодал-буржуа әхлагына гаршы, садә, намуслу адамларда күчлү нифрәт ојанмышдыр. Адамлары белә бир ваһид истигамәтдә тәрбијәләндирмәк, һагсызлыға гаршы јөнәлтмәк, ишығы, һагги горумаг әдәбијјатын мисилсиз хидмәтләриндән биридир.

Бәдии әдәбијјат һәјатын елә образлы тәфәккүр саһәсидир ки, онун

Scanned with CamScanner

васитәсилә нечә-нечә нәсилләр тәрбијә алмыш, бунунла да бөјүк идрак әһәмијјәти кәсб етмишдир. Буна көрә дә мәктәбдә шакирдин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, јени инсанын әрсәјә чатмасында әдәбијјат мисилсиз рол ојнајыр.

Тәсадүфи дејил ки, Сов.ИКП МК-нын ијун пленумунда (1984) К. У. Черненко јолдаш демишдир ки, һазырда сәнәткарын вәтәндашлыг мөвгеји онун јарадычылығында башлыча амил олмуш вә олмагдадыр. Јалныз партијалы мүнасибәт дөврүмүзүн башлыча истигамәтини баша дүшмәјә көмәк едир. Әсл исте'дад өзүнү һәјатдан ајырмыр, нә керчәклији бајағы шәкилдә бәзәмәјә, нә дә көлкәли чәһәтләри сүн'и сурәтдә шиширтмәјә јол вермир.

Бу мүлаһизәләр бир даһа сүбут едир ки, бәдии әдәбијјат кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә өз мүасирлијини һәмишә сахлајыр. Әлбәттә, бу мәсәләдә биз бүтүн проблемләри һеч дә бурада һәлл етмәк фикриндә дејилик. Биз јалныз әдәбијјатын јени инсан характеринин формалашмасындакы әһәмијјәтиндән мисалларла, бир сыра нүмунәләрлә мүхтәсәрчә бәһс етмәк истәјирик. Шүбһәсиз, бурада проблемләр чохдур. Лап ушаг јашларындан аиләдән, бағчадан, мәктәбдән тутмуш, өмрүнүн сонунадәк әдәбијјатын инсанын мә'нәви гидасы кими һәмишә өз јери, өз ролу вардыр. Шүбһәсиз, коммунист тәрбијәсиндән данышанда илк јерләрдән бирини инсана севки, мәһәббәт, вәтәнпәрвәрлик кими һиссләр тутур. Бу инсанпәрвәрлик дә бизим әдәбијјатымызда һәмишә конкрет инсан вә онун әмәли илә бағланыр. Чүнки конкрет инсан әмәјиндән, инсан фәалијјәтиндән кәнар, мүчәррәд һеч бир мәһәббәт јохдур. Тәрбијә дә конкрет олмалыдыр. Әкәр биз ушаға лап кичик јашларындан сағлам, һәгиги тәрбијә ашыласаг, әминик ки, о, һеч бир чәтинлик гаршысында ачиз галмаз.

Классик Азәрбајчан әдәбијјатында сәф, тәмиз тәрбијә мәсәләси көркәмли сәнәткарларымызын һамысыны дүшүндүрмүшдүр. Көзәл педагог вә јазычы С. М. Гәнизадә өзүнүн ики һиссәлик «Шејда бәј Ширванинин мәктублары» романында фачиәли һәјат сүрән бир мүәллим кими чәтинликләрлә гаршылашан Шејда бәјин истәк вә арзуларыны, мүсибәтләрини чох реал тәсвир етмишдир Бу мүәллим кәми илә Орта Асијаја кедәндә һәмвәтәнләринин нечә ачыначаглы һәјат сүрдүкләрини көрүб һејрәт едир. Абдулла Шаиг исә «Әсримизин гәһрәманлары» адлы романында Әшрәф, Мүрсәл кими адамларын әхлаг позғунлугларыны, тәрбијәсизликләрини вә нәтичәдә чүрүјүб мәһв олдугларыны тәсвир етмәклә буржуа-мүлкәдар әхлагына е'тираз едир. Онлар әдәбијјат вә сәнәт васитәсилә бу адамлары тәрбијәләндирмәјә чалышырдылар. Бу мә'нада там һалда бизим әдәбијјатымызын тарихи, һәм дә мә'нәвијјатымызын, ләјагәтимизин тарихидир.

М. Горки дәфәләрлә гејд едирди ки, рус әдәбијјаты рус халгынын севимли өвладыдыр. Бизим әдәбијјатымыз бизим вүгарымыздыр, бир милләт кими јаратдыгларымызын ән јахшысыдыр. Бүтүн фәлсәфәмиз ондадыр, руһумузун бөјүк еһтираслары онда һәкк олунмушдур.

Совет әдәбијјаты лап илк күнләрдән јөнүнү тәк-тәк фөвгәлбәшәр шәхсијјәтләрә дејил, әсл чанлы һәјата, минләрин, милјонларын дахили дүнјасына чевирди. Буна көрә дә ингилабдан габаг инсан јеринә гојулмајан, таһгир едилән адамлар бу әдәбијјатын әсас гәһрәманына, апарычы мөвзусуна чеврилди. Бунунла да һуманизм, инсанпәрвәрлик кими мотивләр даһа да күчләнди. Әдәбијјат сөзүн һәгиги мә'насында халгын мә'нәви-руһи гидасына чеврилди. Әввәлки дөврләрин һеч бириндә инсан, хүсусилә, јарадан-гуран инсан белә мәһәббәтлә бәдии әдәбијјатын сәһифәләринә кәтирилмәмишди.

Бу мә'нада совет әдәбијјаты һәм дә тәмиз инсанларын, садә зәһмәт адамларынын гәлбиндән хәбәр верән бир сәсә чеврилди. Совет һакимијјәтинин бүтүн мәрһәләләриндә бу әдәбијјат јарадычы инсана, зәһмәт адамына дәрин рәғбәт һиссилә јанашмышдыр. Чүнки зәһмәт бизим дөврүмүздә шан-шөһрәт иши олмагдан әлавә инсанын мә'нәви ләјагәтини үзә чыхардан, онун һүнәрини әкс етдирән ән мүһүм васитәләрдән биридир. Дүнјада нә јараныбса, әмәјин, садә инсанларын әлинин вә ағлынын гүдрәти илә јаранмышдыр. Һәлә вахтилә М. Горки совет јазычыларынын биринчи гурултајында (1934) әмәји совет әдәбијјатынын баш гәһрәманы е'лан етмишдир. Бу, тәсадүфи чағырыш дејилди.

Орта мәктәб шакирдләринин мә'нәвијјатында бизим әдәбијјатымызда чох кениш јер тутан бир фикри, зәһмәт адамына, јарадан-гуран адама, тәмиз вә намуслу инсана партија вә дөвләт гајғысыны, халг мәһәббәтини дәриндән, тәмкинлә, сәбрлә, сајсыз-һесабсыз вә тә'сирли фактларла ашыламаг, мөһкәмләтмәк, сементләмәк лазымдыр. Чүнки бизим әдәбијјатымызда бу мәсәләнин гојулушунун чох бөјүк вә гәдим тарихи олмагла бәрабәр, мүасир дөврдә онун тәрбијәви ролу гат-гат артыр. Ушаг кәрәк лап кичик јашларындан дәрк едә ки, һалал зәһмәт инсаны нечә бөјүк шөһрәтләрә чатдырмышдыр. Әкәр бу күн онларча, һәтта јүзләрлә садә адамлар—сағычыдан, памбыгчыдан, бостанчыдан, бағбандан тутмуш бригадирә, совхоз директоруна, алимә, ичтимаи-сијаси хадимә чеврилмишләрсә, јенә дә бунун әсасында инсанын физики вә әгли әмәји дајаныр. Кичик бир мисал кәтирмәк истәрдик: 50 чилдә јахын әсәрин мүәллифи, зәһмәтин күрәсиндә бишиб чыхмыш көркәмли халг јазычысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы С. Рәһимов тәсадүфи дејил ки, өзүнү халгын әли силаһлы «гара фәһләси» адландырырды. Нечә-нечә гүдрәтли романлар, повестләр, хатирәләр, һекајәләр бу «гара фәһләнин» ағлынын, әмәјинин мәһсулу дејилдирми?! Һәтта о јазырды ки, өмүр вәфа етсәјди инсан јарада-јарада аллаһ оларды. Јазычы бу әмәјин нәләрә гадир олдуғуну «Сачлы» романында Гоча кишинин симасында чох усталыгла үмумиләшдирмишдир.

Биз бу сурәтин һәјат тарихчәси илә таныш оландан сонра белә бир гәти гәрара кәлирик ки, мәдәнијјәт нә кејимдә, нә тәһсилдә, нә дипломда, нә дә вар-дөвләтдә, вәзифәдәдир. Ән бөјүк мә'нәви мәдәнијјәт инсанын өз инсанлыг борчуна вичданла, мәс'улијјәтлә јанашмасында, торпаға гајғысында, өз һалал зәһмәтилә доланмасындадыр. Башгаларынын әмәјини мәнимсәмәк һансы јолла олурса-олсун, чинајәт сајылдығы кими, вәтәндашлыг борчуна мәс'улијјәтсиз јанашан адамы да мәдәни һесаб етмәк олмаз. Гоча киши һәр һансы бир чопур, кәлә-көтүр гајаны јонуб, һамарлајыб ондан өлмәз сәнәт абидәси јаратдығы кими, С. Рәһимов да һеч бир рәнкини, бојасыны бу зәһмәткеш инсандан әсиркәмәјиб. Сөзүн күчү илә онун әзәмәтли образыны јарадыб. Белә инсанлары һәмишә дәрин мәһәббәтлә гәләмә алан әдиб көстәрир ки, мән ел-оба чарыглы, патавалы олса белә, јенә дә онун түкәнмәк билмәјән јарадычылыг мәнбәји олмасына инанмышам. Бу ел-оба бизим һәр биримизин күчү, гүввәти, гүдрәтидир. Биз галстук бағладығымыз үчүн Балаш олуб әслимизи-көкүмүзү дана билмәрик. Аталар әчәб дејибләр: «Әслини данан гатыр олар». Гој белә «гатырлар» өз әсилләрини дансынлар. Онлар елә гатыр гујруғу кими узанмајачаг, бој атмајачаглар, доғуб-төрәмәз олуб гатыр кими дә галачаглар. Биз нә Нәнәгыза, нә дә даш јонан Гочаја (һәр ики сурәт «Сачлы» романында зәһмәткеш инсаны тәмсил едир) мәчлисләримизин ајағында јер верә билмәрик. Биз онлары мәчлисләримизин башына сәсләмәли, онларын хатирәси гаршысында һөрмәт вә сүкут ичәрисиндә дајанмалыјыг. Онлар бизим дәдә-нәнәмиз, улу әчдадымыздырлар. Онларын савадсызлығы онларын күнаһы дејил, өтән заманын, тарихи шәраитин күнаһыдыр!

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Ахы, заты, көкү олмајандан нә чыхар?!

Јазычыја көрә инсанын мәдәнијјәти, бөјүклүјү әсил-нәчабәтиндә дејил, конкрет ишиндә, јарадычы зәһмәтдәдир. Әсл инсан мәһз өз һалал әмәјинә архаланыб фәхр етмәлидир, ата-бабасынын мүлкүнә јох! С. Рәһимов Гоча киши кими адамларда һәм халгын зәһмәткешлијини, һәм дә гәһрәманлығыны көрүрдү.

Бу мәгаләнин мүәллифи Бакы вә Москва хәстәханаларында доггуз дәфә ағыр чәрраһијјә әмәлијјатына мә'руз галмышдыр. «Јашамаг истәјирәм» китабында е'тираф едилдији кими, һәмин мүәллифи һәјата гајтаран һәким дава-дәрманындан, адамларымызын гајғысындан әлавә, һәм дә Низами, Вагиф, Пушкин, Петефи, Сабир, Туманјан кими сәнәткарларын поезијасындан ахыб кәлән мәрдлик, чәсарәт, дәјанәт мотивләри олмушдур. Әсәрин гәһрәманы Азәр Саваланлы е'тираф едир ки, мәни бә'зән ағыр дәрдләрин мәнкәнәсиндән бу сәнәткарларын гәлбимә һәмдәм мисралары хилас етмишдир.

Демәли, бәдии әсәрләр тәкчә бизим ағ күнләрдә, шад вә фираван һәјатымызда дејил, һәтта өлүм јатағында белә, үрәјимизә тәпәр, голумуза гүввәт верир, јашамаг ешгимизи даһа да артырыр.

Бурада бир нечә кәлмә дә халг маһныларынын, халг јарадычылығынын тәрбијәдә әһәмијјәтиндән данышмаг истәрдик. Шүбһәсиз, биз бәлкә дә ән чәтин мәгамда бир халг бајатысынын инсана нечә бөјүк тәскинлик кәтирдијинин чанлы шаһиди олмушуг. Дүнјада елә бир адам тапылмаз ки, о шад күнүндә, гәмли вахтында бир ел бајатысы илә өзүнү овутмасын, тәскинлик тапмасын. Әкәр овсунчулар дүнјада ән зәһәрли иланлары мүәјјән сәсләр васитәсилә рам едә билирләрсә, чобанлар сүрүләри түтәк сәси илә истәдикләри истигамәтә дөндәрә билирләрсә, бир чох хәстәликләри мусиги вә сөзлә мүаличә едә билирләрсә, онда биз тә'лим-тәрбијәдә бу зәнкин, түкәнмәз хәзинәдән нә үчүн бол-бол бәһрәләнмәјәк?. Көрүн, заманәмизин бөјүк бәстәкары, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, ССРИ халг артисти мәрһум Ф. Әмиров «Азәрбајчан халг маһнылары» адлы мәгаләсиндә нә јазыр: «...јахшы билирәм ки, маһнылары, рәгсләри анчаг пешәкар ифачылара һәвалә едиб, өзүмүзү пассив динләјичи, јахуд тамашачы јеринә гојмагла өз мә'нәвијјатымызы амансызчасына чапыб-талајырыг. Халг маһнылары охумаг үчүн јараныб, тәкчә динләнилмәк үчүн јох. Ојун һавалары да аләмә сәс саланда биз әл көтүрүб ојнамалыјыг, даһа кәнарда әјләшиб ојнајанлара тамаша етмәмәлијик... Инди кечдијим јола нәзәр саланда баша дүшүрәм ки, ушаглыгдан алышдығым халг мусигиси олмасајды, бәстәкар олмаздым. Халг маһнылары мәнә һәмишә дүзкүн јол көстәрән улдуз олмушдур вә М. Горкинин тә'биринчә десәм, мәндә олан бүтүн јахшы чәһәтләрә көрә маһнылара борчлујам».

Мүәллиф мусигинин, халг маһныларынын ушаг психолокијасына, инсанын мә'нәвијјатына нечә тә'сир көстәрмәсиндән, аличәнаб һиссләр ојатмасындан бәһс едәрәк јазыр ки, мәнә көрә, инсан анчаг маһны јаранандан сонра башга адамлары баша дүшүб севиб. Ушаг һәлә дил ачмамыш мусиги гәдим лајлалар васитәсилә она мәһәббәт, башгасынын дәрдинә шәрик олмаг, һәссаслыг, меһрибанлыг, сәмимилик дәрси верир. Көрпәликдә башынын үстүндә лајла охунмајан, лајлаларла кәлән меһрибанлыгдан мәһрум олан адамларын бөјүјәндә руһи таразлығы позулмурму?

Шаир Б. Ваһабзадә јарадычылығында мә'нәви-әхлаги проблемләрә, тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә чох кениш јер верән сәнәткарлардандыр. Көрүнүр, бу, Б. Ваһабзадәнин һәм дә мүәллимлијиндән-педагоглуғундан ирәли кәлир. Севиндиричи чәһәт будур ки, шаир ән ачы, сәрт һәгигәтләри белә, охучусундан кизләтмир вә онун бу һалларда мүһакимәләриндә, тәсвирләриндә дәрин бир сәмимијјәт дујулур. Тәсадүфи дејил ки, мәшһур рус совет әдиби Қ. Поустовски дејирди ки, һеч бир шеј инсаны мүәллифин икиүзлүлүјү гәдәр амансызчасына тәһгир етмир. Чүнки охучу һаглы олараг инаныр ки, јарадычылыг пешәкарлыг дејилдир, һәјати бачарыг габилијјәтидир. Охучу инаныр ки, һәр бир јазычы ејни заманда әдаләт вә һәгигәт уғрунда дөјүшчүдүр вә о, шүурлу халгын бөјүк идеалларынын тәнтәнәси наминә чалышыр.

Бу гијмәтли сөзләрин мә'насы будур ки, һәгиги бәдии әсәр һәјаты бәзәмәк јох, ону бүтүн сарсынтылары, чәтинликләри, мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри илә бирликдә тәгдим етмәлидир. Белә олдугда бәдии әсәрин тәрбијәви идрак әһәмијјәти даһа чох олур.

Буна көрә һәгиги мүәллим ушагларын билијинә, ону нечә гаврамаларына, әхлагына, мә'нәви кејфијјәтләринә дә мәс'улдур. Белә олдугда ән ачы һәгигәтләри дә никбин руһда ушаға демәкдән чәкинмәк лазым дејилдир. Үмумијјәтлә, тәрбијәдә һәр һансы һадисәјә һәссас мүнасибәт ән бөјүк кејфијјәтләрдән бири олмалыдыр. Өлүм вә һәјат һаггында, хејир вә шәр барәдә, мүһарибә вә сүлһ һаггында һәм објектив, һәм дә субјектив амилләри ушаға лап илк јашларындан баша салмаг, ону кәләчәкдә даһа ләјагәтли вәтәндаш кими һазырламаг демәкдир. Гој бизим ушаглар хошбәхтликдән һәзз вә ләззәт алдыглары кими, бир һагсызлыг көрәндә, бир инсанын һүгугу тапдананда, Вәтәнимизә, торпағымыза гара бир әл узананда сарсылмағы, һәјәчанланмағы, гәзәбләнмәји дә бачарсынлар.

Буну ушаглара бәдии әсәрләрин фактлары илә баша салмаг лазымдыр. Белә олдугда, һәр һансы бир чәтинлик ушағын гаршысына јол кедәркән гәфилдән учурумдан чыхмыш һејбәтли бир јыртычыны јох, һәјатын ганунаујғунлугларындан доған бир һал кими көрүнәр вә ушаг ону сојуг мүһакимә вә ағлын күчү илә һәлл етмәјә чалышар.

Дедикләримиздән белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, бәдии әдәбијјатын тәрбијәви әһәмијјәтини, һәјата тә'сирини бир вә ја бир нечә әсәрлә мәһдудлашдырмаг доғру олмазды. Онун коммунист әхлагынын формалашмасында, јени инсанын мә'нәви кејфијјәтләринин јаранмасында ролу мисилсиздир.

Биз истәрдик ки, фикримизи Сов.ИКП МҚ-нын 10 апрел 1984-чү илдә кечирилмиш пленумунда Қ. У. Черненко јолдашын мәктәб ислаһаты илә бағлы дәјәрли бир фикри илә тамамлајаг. Сов.ИКП МҚ-нын Баш катиби мәктәб ислаһатынын әһәмијјәтиндән, бүтүнлүкдә маариф ишчиләринин гаршысында дуран вәзифәләрдән бәһс едәркән демишдир:

«Елми-техники ингилаб шәраитиндә, информасија ахынынын курлашдығы бир заман бу ганун охујанлара да, охуданлара да сырави мүәллимдән тутмуш назирәдәк мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә јүксәк тәләбләр верир. Мәһз бу ислаһат һәмин тәләбләрин јеринә јетирилмәси үчүн лазым олан һәр чүр зәмин јаратмалы вә әлбәттә, маариф саһәсиндә, о чүмләдән маарифә рәһбәрликдә нөгсанлары арадан галдырмалыдыр».

●

CamScanner ile taranand
Scanned with CamScanner

Ислаһат илә әлагәдар әдәбијјат тә'лиминин кејфијјәтини јүксәлтмәјин имкан вә јоллары

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ
педагожи елмләр доктору

Кәнч нәслин һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт кими формалашмасына партијамыз ардычыл гајғы көстәрир, ејни заманда чәмијјәтимизин инкишафында онларын үзәринә дүшән вәзифәни мүәјјәнләшдирир.

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дејилир: «Индики әсрин ахырынын вә кәләчәк әсрин әввәлинин әзәмәтли вәзифәләрини бу күн мәктәб партасы архасында әјләшәнләр јеринә јетирәчәкләр».

Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн ләјагәтли, һәртәрәфли инкишаф етмиш кәнчләрин јетишдирилмәсиндә һәлледичи ролу, шүбһәсиз ки, мәктәб ојнамалыдыр. Бу ишдә мәктәбин үмуми мүвәффәгијјәти исә ајры-ајры тә'лим фәнләринин тәдриси кејфијјәти илә шәртләшир. Һәр бир фәннин тәдрисиндә дөнүш јаратмадан, тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәдән «Әсас истигамәтләр»дә ирәли сүрүлән вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндән данышмаг чәтиндир.

Мәктәб ислаһатынын әсас истигамәтләриндә ирәли сүрүлән вәзифәләрин республикамызда һәјата кечирилмәси Азәрбајчан мәктәбләриндә әдәбијјат тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәји дә тәләб едир. Бунун үчүн мүхтәлиф вәзифәләрин һәјата кечирилмәси зәрурәти мејдана чыхыр.

Тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрдә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини «Әсас истигамәтләр»ин тәләбинә ујғун олараг јүксәлтмәк үчүн ән азы ашағыдакы мүһүм ишләри көрмәк лазым кәлир:

Башга тә'лим фәнләри кими әдәбијјат тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәси вә һәр шејдән әввәл, мүвәффәгијјәтли, педагожи, психоложи тәләбләрә чаваб верән програм вә дәрсликләрлә шәртләшир. Тә'лим материалынын мәзмунуну, һәчмини, системини, гурулушуну мүәјјән едән програм вә дәрслик олмадан тәдрисин кејфијјәтиндән данышмаг олмаз. Мәһз буна көрә дә тәдрис програмларынын вә дәрс китабларынын тәкмилләшдирилмәси мәктәб ислаһатынын әсас истигамәтләриндә һәлли зәрури олан бир проблем кими гаршыја гојулур. «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дејилир: «—тәһсилин вә тәрбијәнин кејфијјәтини јүксәлтмәк; һәр бир фәннин тәдрисинин даһа јүксәк елми сәвијјәсини, елми әсасларынын мөһкәм гавранмасыны, идеја-сијаси тәрбијәнин, әмәк тәрбијәсинин вә мә'нәви тәрбијәнин, естетик вә физики инкишафын јахшылашмасыны тә'мин етмәк; дәрс планларыны вә програмларыны, дәрсликләри вә дәрс вәсаитини, тә'лим вә тәрбијә методларыны тәкмилләшдирмәк; шакирдләрин һәддән артыг јүкләнмәсини, дәрс материалынын һәдсиз мүрәккәблијини арадан галдырмаг».

Көрүндүјү кими, фәнләрин тәдрисини јүксәлтмәк саһәсиндә гаршыја гојулан вәзифәләр ады чәкилән тарихи сәнәддә чох ајдын ифадә едилир. Фикримизчә, бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә дә програм вә дәрсликләр үзәриндә апарылачаг ишдән башламаг лазымдыр. Дәрс материалынын мүрәккәблији илә шакирдләрин һәддән артыг јүклү олмасы фикри әдәбијјатдан Азәрбајчан мәктәбләри үчүн програм вә дәрсликләрә даһа чох аиддир. Мәктәб әдәбијјат курсу бу вахта гәдәр, демәк олар ки, һәлә гәти мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Әдәбијјат тарихимиздә диггәти чәлб едән фактларын һамысынын мәктәб курсуна дахил олмасыны тә'кидлә тәләб едән алимләримиз чохдур. Мәктәби, тә'лимин хүсусијјәтини, орта мәктәбин бу вә ја дикәр синфиндә охујан шакирдин гаврама имканыны, әдәби факт, јахуд материалын тәрбијәви тә'сир дәрәчәсини нәзәрә алмајан филологларымыз, јазычыларымыз, һәтта бу фәнни үмумтәсил мәктәбиндә тәдрис едән бә'зи мүәллимләр бөјүк «тәәссүбкешлик» көстәрәрәк әдәбијјат тарихиндә өзүнә бу вә ја дикәр јер тутан сөз сәнәткарынын јарадычылыг хүсусијјәтинин, ајры-ајры әсәрләрин тәһлилини мәктәблинин дәрс китабында ахтарыр, тапа билмәдикдә исә ону чидди гүсур һесаб едирләр. Елә буна көрәдир ки әдәбијјатдан Азәрбајчан мәктәбләри үчүн дәрс китабларында елә факт вә матриаллар вар ки, онлар дар бир саһә илә мәшғул олан ихтисас саһиби—нәзријјәчи әдәбијјатшүнас, әдәбијјат тарихчиси, журналист, алим үчүн мараглы вә әһәмијјәтли көрүнсә дә үмумтәһсил мәктәби шакирдинин әдәби инкишафына тә'сир көстәрмир, әксинә, факт чохлуғу јарадараг тә'лим материалыны мүрәккәбләшдирир, шакирдин јүкүнү ағырлашдырыр.

Мәктәб ислаһатынын әсас истигамәтләри бахымындан әдәбијјат програмларында вә дәрс китабларында чидди дәјишиклијә зәрури еһтијач вар. Ачығыны дејәк ки, дәрсликләримизин бә'зиләри маарифин мүасир инкишафы бахымындан педагожи-психоложи вә методик тәләбләрә чаваб вермир. Әдәбијјатшүнаслыг мәсәләләри дәрслик мүәллифләри тәрәфиндән бә'зи һалларда тә'лим хүсусијјәтинә ујғунлашдырылмадан дәрслијә дахил едиләрәк гәлизләшдирилмишдир.

Фикримизчә, әдәбијјат тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәси вәзифәси бу ән'әнәдән әл чәкмәји, әдәби-бәдии материалын педагожи-методик тәләбләрә ујғун шәрһини тәләб едир. Дәрсликләрдә әдәбијјат тарихинин инкишаф проблемләри изаһ едиләркән «Әсас истигамәтләр»дә көстәрилдији кими «материалын һәчмини дәгигләшдирмәк», әдәбијјатшүнаслығын «әсас анлајышларыны вә үмдә идејаларыны сон дәрәчә ајдын ифадә етмәк» тәләб олунур. Бу да дәрслик мүәллифиндән һәм әдәби-бәдии фактлара, әдәбијјат тарихинә, һәм дә педагожи-методик тәләбләрә дәриндән бәләдлик тәләб едир

Мәктәб ислаһатынын әсас истигамәтләриндә дејилир: «Партија чалышыр ки, биздә инсан садәчә олараг биликләрин мүәјјән мәчмусуна јијәләнмиш бир шәхс кими дејил, ән әввәл, сосиализм чәмијјәтинин вәтәндашы кими, өз идеја мәгсәдләри, әхлаги вә марағы, јүксәк әмәк вә давраныш мәдәнијјәти олан фәал коммунизм гуручусу кими тәрбијә едилсин».

Бурадан ајдын олур ки, тә'лимин мәзмунуна дахил олан, јахуд шакирдә чатдырылан һәр һансы материал мәктәблијә билик вермәклә јанашы, онун тәрбијәсинә тә'сир көстәрмәли, коммунизм гуручулуғунда фәал иштирак едән бир вәтәндаш кими јетишмәсинә, шәхсијјәт кими формалашмасына көмәк етмәлидир. Бу бир һәгигәтдир ки, әдәбијјатын тәрбијәви тә'сир даирәси даһа кенишдир. Әлбәттә, әдәби-бәдии материалын тәдриси заманы онун тәрбијәви тә'сири о заман ајдын мүшаһидә олунар ки, нәзәрдә тутулан материал дәрсликдә елми-педагожи вә методик тәләбләрә чаваб верәчәк сәвијјәдә ишләсин. Бу бахымдан јанашдыгда Азәрбајчан мәктәбләри үчүн әдәбијјат дәрсликләриндә нөгсанлар вар. Дәрсликләрин ишләнмәсиндә, бәдии әсәрләрин идеја-естетик чәһәтдән тәһлилиндә ваһид принсип көзләнилмир, ајры-ајры синифләр үчүн әдәбијјат дәрс-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ликләри арасында әлагәјә лазыми әһәмијјәт верилмир. Онларын дилиндә, ишләнмә үслубунда фәрг ајдын нәзәрә чарпыр. Белә гүсурлар VIII—X синифләрин «Әдәбијјат» дәрсликләри үчүн даһа сәчијјәвидир. Ачығыны дејәк ки, белә гүсурлар дәрслик мүәллифләринин, хүсусилә филолог алимләрин орта мәктәбин хүсусијјәтини нәзәрә алмамаларындан ирәли кәлир. Бу вә ја дикәр әсәрлә бағлы шакирдләрә һансы елми-нәзәри билик вериләчәји нәзәрә алынмыр. Мәсәлән, дәрсликләрдә бәдии әсәрләрин бә'зиләри композисија чәһәтдән тәһлил едилир, бә'зиләри јох; шаир вә јазычыларын бә'зиләринин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри верилир, бә'зиләринин јох; бә'зән жанрдан, вәзндән сөһбәт ачылыр, бә'зән јох. Бә'зи әсәрләрин мәзмунундан тәрбијәви-әхлаги нәтичә чыхарылыр, бә'зиләриндән јох вә с.

Ајдын мүшаһидә олунур ки, дәрсликләримизин ишләнмәсиндә үмуми елми-педагожи принсип дејил, әксәр һалларда дәрслик јазылмасы ишинә мүәллифләрин објектив мүнасибәтләри әсас јер тутур, өн плана кечир. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә дә шакирдләрин әдәби биликләриндә мәнтиглик, ардычыллыг лазыми сәвијјәдә олмур.

Програм вә дәрсликләр «Әсас истигамәтләр»дә ирәли сүрүлән тәләбләрә ујғун олараг тәкмилләшдириләркән, јахуд јенидән ишләнәркән бу чүр нөгсанларын арадан галдырылмасы кәләчәкдә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәјин имкан вә јолларындан бири, бәлкә дә башлычасыдыр. Ачығыны дејәк ки, мәктәбләрдә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәт дәрәчәси бу саһәдә ишин дүзкүн тәшкили, газанылачаг мүвәффәгијјәтләрлә бағлыдыр. Она көрә дә әдәбијјатдан тә'лимин мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәси, бу мәзмунун програмла верилмә системи дәрсликдә ифадә тәрзи-дәрсликләрин педагожи-психоложи тәләбләр әсасында ишләнмәси ән актуал проблем вә тә'хирәсалынмаз вәзифәдир. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә—әдәбијјатдан програм вә дәрсликләрин јениләшдирилмәсиндә елми гүввәләрдән дүзкүн истифадә газанылачаг мүвәффәгијјәтин шәртләшдији амилләрдәндир.

Бә'зи алимләримиз дәрслик тәртиби ишинин мәс'улијјәтини нәзәрдән гачырыр, дәслијин јазылмасына верилән тәләби нәинки нәзәрә алмыр, һәтта онунла һесаблашмаг белә истәмир, өзүнүн әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндәки бачарығыны, әдәби фактлары тәһлил габилијјәтини дәрслик үзәриндә нүмајиш етдирмәјә чәһд көстәрир, бә'зи дәрслик мүәллифләри јаздығы дәрс китабы илә ишин тәшкилинә нәзәр салмыр, гүсурлары учота алыб кәләчәк нәшрләрдә арадан галдырылмасы барәдә фикирләшмир.

Әдәбијјат дәрсликләринин һазырланмасы ишиндә «Әсас истигамәтләр»дә көстәрилән тәләбә ујғун олараг филологларын, методист алимләрин вә әдәбијјат тәдрисиндә јахшы тәчрүбәси олан мүәллимләрин күчүндән сәмәрәли истифадә мүһүм шәртләрдәндир. Ону да демәк лазымдыр ки, сон илләрдә әдәбијјатын тәрбијәви тә'сири истигамәтиндә (идеја-сијаси, мә'нәви, естетик тәрбијә истигамәтиндә) марагла тәдгигатлар апарылыр вә фајдалы методик јазылар дәрч олунур. Бу истигамәтдә чалышан кәнч тәдгигатчыларын дәрсликләрин јазылмасына чәлб едилмәси онларын кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә — тәрбијә истигамәтиндә гүввәләндирилмәсинә көмәк олар.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, програм дәрсликләрин јениләшдирилмәси, илләрдән бәри тәчрүбәдә мүшаһидә олунан нөгсанларын арадан галдырылмасы әдәбијјатын тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәк ишиндә әсас јоллардан биридир, лакин јеканә јол дејил.

Програм вә дәрслијин кејфијјәти өз ифадәсини тәдрисин тәшкили саһәсиндә тапыр. Әкәр мүәллим програм вә дәрсликлә ишләмәји бачармырса, програм да, дәрслик дә нә гәдәр кејфијјәтли олса, тә'лим-тәрбијә ишиндә мүвәффәгијјәти там тә'мин едә билмәз. Бурадан ајдын олур ки, мүәллимин һазырлыг сәвијјәси тә'лимин кејфијјәтинин шәртләшдији чох мүһүм амилләрдәндир. Шүбһәсиз ки, республикамызда әдәбијјат мүәллимләри арасында тә'лим просесинә јарадычы мүнасибәт көстәрән, әдәбијјатшүнаслыг мәсәләләрини педагокиканын вә методиканын сон наилијјәтләри илә әлагәләндирәрәк шакирдләрә оптимал јолла чатдыран мүәллимләр вар. Бунларла јанашы, мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин мәгсәд вә вәзифәләрини, онун тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәтини лазыми шәкилдә дәрк етмәјән, тәшәббүскарлыг көстәрмәјән, педагожи-методик тәдгигатлардан алынан нәтичәләри тә'лим просесинә кәтирмәји јаддан чыхаран, илләрдән бәри ејни иш үсулу илә синфә кириб-чыхан мүәллимләрин сајы һәлә дә чохдур. Бу чүр мүәллимләр классик ирсин—Низами, Фүзули, Нәсими, С. Ә. Ширвани, Сабир кими сәнәткарларын јарадычылыг нүмунәләринин өјрәдилмәсиндә хүсусилә чәтинлик чәкирләр. Тәшәббүскарлыгдан узагда галан, әдәбијјата үмуми сөзчүлүк, нағылчылыг кими бахан бу чүр мүәллимләри һәрәкәтә кәтирмәк, заманын тәләбини онлара дәрк етдирмәк әдәбијјатын тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәјин јолларындан биридир.

Бу саһәдә—мүәллим кадрларынын елми-методик сәвијјәсинин јүксәлдилмәси саһәсиндә иш ики истигамәтдә апарылмалыдыр: а) педагожи институтларда һазырланан әдәбијјат мүәллимләринин билик кејфијјәтинин јүксәлмәсинә диггәти артырмаг; б) республикамызда мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларында, педагожи институтларда, ихтисасартырма курсларында «Әсас истигамәтләр»дә ирәли сүрүлән вәзифәләрин ајры-ајры ихтисас саһибләринә, о чүмләдән әдәбијјат мүәллимләринә, фәннин хүсусијјәтиндән асылы олараг елми-методик проблемләрин изаһ олунуб мәктәб ишинә тәтбиг едилмәсини дүзкүн чатдырмаг. Она көрә дә курс мәшғәләләринин планы педагожи-методик јениликләр бахымындан јенидән чидди шәкилдә нәзәрдән кечирилмәли, милли әдәбијјатымызын спесифик хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән вә мәктәб әдәбијјат курсу үчүн актуаллыг кәсб едән мәсәләләрин шәрһи өн плана чәкилмәлидир.

Әдәбијјатын тәдриси кејфијјәтинин шәртләшдији амилләрдән бири дә мүәллимләрә көстәрилән методик хидмәтдир. Күман етмәк олар ки, «Маариф» нәшријјатынын јени рәһбәрлији әдәбијјатымызын милли хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси проблемләри илә әлагәдар апарылан тәдгигатларын нәтичәләринин нәшрини диггәт мәркәзиндә сахлајачаг, белә әсәрләрин нәшри илә әдәбијјат мүәллимләринин методик чәһәтдән силаһланмасына көмәк едәчәк вә тәдрисин кејфијјәтинин јүксәлдилмәси үчүн имкан јарадачагдыр.

Методик әдәбијјатын нәшр олунуб мүәллимләрә чатдырылмасындан данышаркән дәрсликләрә рәһбәрликләрин нәшрини хүсуси гејд етмәк лазым кәлир Сон 15 илин тәчрүбәси көстәрир ки, һәр дәрслик үчүн һазырланмыш методик рәһбәрлик әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтинин јахшылашдырылмасына олдугча мүсбәт тә'сир көстәрир. Лакин һәр вәсаитин чәми бир дәфә нәшр олунмасы ишдә бөјүк чәтинлик јарадыр. Хүсусилә, кәнч мүәллимләр белә вәсаитә—һәр дәрсликдә ишин тәшкилинә истигамәт верән методик әсәрә чидди еһтијач дујурлар. Она көрә дә бу чүр фајдалы методик вәсаитләри һеч олмазса 2—3 илдән бир нәшр етмәк әдәбијјат тәдриси кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә бөјүк көмәк олар.

Һеч шүбһәсиз, мәктәбдә әдәбијјат тәдриси кејфијјәтинин шәртләшдији вә бурада һаггында данышылан һәр бир саһә өз ишинин тәшкилиндә мәктәб ислаһатынын әсас истигамәтләриндә көстәрилән мүддәалары рәһбәр тутачагдыр. Бу вәзифәләрин ләјагәтлә һәјата кечирилмәси әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсини тә'мин едәчәкдир.

CamScanner ile taranıldı

Scanned with CamScanner

Әдәбијјат дәрсләриндә тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методуна даир билнкләрин верилмәси

Тејмур РЗАЈЕВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин баш елмиишчиси, педагожи елмләр намизәди

Әдәбијјат тәдрисинин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири шакирдләрдә өјрәндикләри бәдии нүмунәни мүстәгил тәһлил едиб онун идеја-бәдии дәјәрини вә тәрбијәви маһијјәтини мүәјјән едә билмәк габилијјәтинин формалашдырылмасындан ибарәтдир. Апарылан тәдгигатлар көстәрир ки, бу саһәдә јүксәк мүвәффәгијјәт газанылмасынын мүһүм амилләриндән бири мәктәбдә өјрәдилән әдәби әсәрләрин бәдии јарадычылыг методу бахымындан тәһлил едилмәсијлә әлагәдардыр. Һәмин проблемә даир дәрч етдирдијимиз илк мәгаләдә бу саһәдә мәктәбләримиздә мөвчуд олан вәзијјәт тәһлил едилмәклә јанашы Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин илк камилләшмә дөврүнү әкс етдирән маарифчи реализмлә әлагәдар билнкләрин верилмәси методикасы әкс етдирилмишдир (Јухары синиф шакирдләринә әдәби тәнгид габилијјәтинин ашыланмасы јоллары һаггында. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» 1983, № 2, сәһ. 14—19).

Бу јазыда исә һәмин мәгаләнин давамы олараг әдәби әсәрләрин өјрәнилмәси просесиндә тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методунун спесифик хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрә мүвафиг биликләрин верилмәси вә онларын системә салынмасы мәсәләләри үзәриндә дајаначағыг.

1981—1982-чи дәрс илиндән мәктәбләримиздә истифадә олунан IV—X синифләринин тәкмилләшдирилмиш әдәбијјат програмында јазәри [illegible]

кирдләрә ардычыл вә системли нәзәри биликләрин верилмәси тәләби өз ајдын әксини тапмышдыр. Бу бахымдан классик реализм ән'әнәләрини өз јарадычылыгларында јүксәк вәтәнпәрвәрлик, милли гүрур вә мәфкурәвиликлә тәчәссүм етдирән Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир јарадычылығынын өјрәдилмәсинә програмда кениш јер верилмәси тәнгиди реализмин маһијјәти вә спесифик хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрә ардычыл вә системли биликләрин верилмәси үчүн мүәллимләримизин гаршысында кениш имканлар ачыр. Belә ки, IX синфә гәдәр шакирдләр Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» (V синиф) вә «Гурбанәли бәј» (VII синиф) кими феодал-патриархал һәјат тәрзинин реалист бәдии лөвһәләрини верән вә кәскин ифша едичи гүввәјә малик әсәрләрлә таныш олурлар. Бунунла јанашы, шакирдләр дүнја тәнгиди реализм ән'әнәләрини өз јарадычылығында там орижиналлыг вә долғунлугла тәчәссүм етдирән М. Ә. Сабирин «Чүтчү» (IV синиф), «Бакы фәһләләринә» (V синиф), «Нә ишим вар» (VII синиф) әсәрләрини өјрәнирләр. Шакирдләр һәмин әсәрләрин реалист маһијјәти һаггында да өз јаш вә бәдии сәвијјәләринә ујғун олараг мүәјјән мә'лумат алмагла өјрәнирләр ки, истәр Ч. Мәммәдгулузадә, истәрсә дә М. Ә. Сабир феодал-петриархал вә капиталист һәјат тәрзинин доғурдуғу һагсызлыг, чәһаләт, наданлыг вә фанатизмин [illegible] олараг [illegible]ринин

вермәклә кифајәтләнмирләр. Онлар инсанын инсан тәрәфиндән истисмары үзәриндә бәргәрар олан һәмин ичтимаи гурулушларын чүрүклүјүнү, мәһвә мәһкумлуғуну даһи сәнәткар вә вәтәндаш чәсарәти илә кәскин өлдүрүчү сатира атәшинә тутурлар. Һәмин илкин биликләрә әсасланан мүәллим IX синифдә Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәси просесиндә шакирдләрә т ә н г и д и р е а л и з м б ә д и и ј а р а д ы ч ы л ы г методунун әсас хүсусијјәтләри һаггында конкрет бибиликләр вермәк имканына малик олур. Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир сәнәти үчүн характерик олан тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методунун спесифик хүсусијјәтләрини ајры-ајры бәдии нүмунәләр әсасында шәрһ етмәздән әввәл шакирдләрин бу саһәдә малик олдуглары биликләрә ујғун олараг мүәллим тәнгиди реализмин идраки-гносеоложи көкләри һаггында мүәјјән мә'лумат верир. Бу јарадычылыг методунун М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов реалист ән'әнәләринин бүнөврәси үзәриндә јараныб инкишаф етмәси илә әлагәдар шакирдләри дүзкүн објектив игтигамәт көтүрмәјә сәфәрбәр едир. Мүәллим маарифчи реалист методун инкишаф етдириләрәк тәнгиди реализм сәвијјәсинә јүксәлмәсинин тарихи зәрурилијини шәрһ едәрәк көстәрир ки, XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә үмумән Русијанын үфүгләрини бүрүјән ингилаб далғасы, көһнә ичтимаи мүнасибәтләрин дөзүлмәз һала чатмасы, бир сөзлә, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләрин вә һәјат тәрзинин инкары «һәјат дәрслији» олан бәдии әдәбијјата да өз ганунаујғун тә'сирини көстәрир; көһнәјә өлдүрүчү зәрбә ендирмәк, онун бүнөврәдән учурулмасыны тәблиғ етмәк тәләбини ирәли сүрүрдү.

Маарифчи реалистләр—көһнәни ислаһ етмәк, ону ағлын, маарифин күчү илә јениләшдирмәк мөвгејиндә дурурдулар.

Тәнгиди реализмин мәфкурә, идеја әсасыны исә капиталист буржуа мүнасибәтләринин чүрүклүјү, јарамазлығы вә өлүмә мәһкумлуғунун бәдии ин'икасы тәшкил едир. Азәрбајчан әдәбијјатында тәнгиди реализм—Русијада ингилабын һазырлыг мәрһәләләринин—XIX әсрин сон он иллији, әсасән 1905-чи ил ингилабынын вә 1917-чи ил Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәрки дөврүн сосиал-игтисади мүнасибәтләриндәки антоганист (барышмаз) зиддијјәтләрин бәдии ин'икасы, бәдии манифести иди. Дүнја әдәбијјатлары тарихдә ән мүтәрәгги бәдии јарадычылыг методу олан сосиализм реализминин астанасы, мөтәбәр сәләфи иди.

Мүәллим Азәрбајчан әдәбијјатында Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир симасында өз јүксәк зирвәсини фәтһ едән тәнгиди реализмин бәдии әдәбијјатда ин'икасы һаггында шакирдләрә ајдын вә јаддагалан билик вермәк үчүн бу проблемлә әлагәдар рус әдәбијјатшүнаслығынын да наилијјәтләринә мүтләг истинад етмәлидир. Белә ки, Азәрбајчан әдәбијјатында тәнгиди реализмин формалашмасында рус әдәби фикринин ајдын вә нүфузедичи тә'сири вардыр. Бу тә'сир рус ингилабы һәрәкатынын Азәрбајчанда кедән азадлыг уғрунда мүбаризәјә тә'сири вә рәһбәрлији илә мүгајисә олуна биләчәк дәрәчәдә дәрин гносеоложи көкләрә маликдир.

Әдәбијјатшүнаслыг елминә «тәнгиди реализм» истилаһыны бөјүк әдиб Максим Горки кәтирмишдир. Лакин «тәнгиди реализм» бәдии јарадычылыг методуну еһтива едән ән зәрури хүсусијјәтләр илк дәфә Н. Г. Чернышевски вә В. Г. Белински тәрәфиндән XIX әсрин рус реализминә аид едилмишдир. Чернышевскијә көрә рус әдәбијјатында тәнгиди реализм Гогол јарадычылығында камил формада тәзаһүр едир. Белински исә көстәрирди ки, мәһз Гогол јарадычылығынын тә'сири илә рус тәнгиди реализми јаранмыш, онун көркәмли нүмајәндәләри исә А. С. Пушкин вә М. Ј. Лермонтов олмушлар. Беләликлә, В. Г. Белинскинин «тәнгиди

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

реализм» консепсијасында Гогол јарадычылығы һазырлыг мәрһәләси кими тәгдим едилир.

Мүәллим көстәрир ки, рус феодал-патриархал һәјат тәрзинин јүксәк тәшәккүл мәрһәләсинин (капиталист мүнасибәтләринин илк рүшејмләри дөврү) ифша етмәк бахымындан Гоголун «Мүфәттиш» вә «Өлү чанлар» әсәрләриндә көрдүјү бөјүк тарихи иши, там бир әср сонра Ч. Мәммәдгулузадә өзүнүн «Данабаш кәндинин әһвалатлары» романы, «Өлүләр» тракикомедијасы вә бүтүн Шәргә сәс салан «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси илә һеч бир тәкрара, тәбдилә јол вермәдән (гәтијјән јол вермәдән) Азәрбајчан үчүн характерик олан ејни сосиал мүнасибәтләрин там орижинал вә мисилсиз ифшасыны вермәјә мүвәффәг олмушдур.

Истәр Гогол, истәрсә дә Чәлил Мәммәдгулузадәнин бәдии јарадычылыг консепсијасында тәзаһүр едән тәнгид ајры-ајры гүсурлары ифша етмәјә, онлары ислаһ етмәјә истигамәтләндирилмир. Бурада ајры-ајры гүсурларын јаранмасына сәбәб олан, онларын төрәјиб артмасына шәраит јарадан ичтимаи гурулушун өзү ифша едилир. Мәһз елә ифша едилир ки, бурада мүаличә үчүн, ислаһ үчүн һеч бир јер галмыр. Бу гурулуша анчаг «Аллаһ рәһмәт еләсин» демәк олар. Беләликлә, тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методу әхлаги нагисликләрин тәнгиди вә ислаһыны дејил, бу бәлалары доғуран сосиал-игтисади мүнасибәтләрин ифша вә инкар едилмәсини, онун мәһвә мәһкумлуғуну бәдии лөвһәләрлә әкс етдирмәјн тәләб едир.

Бу истигамәтдә мә'луматдан сонра мүәллим јығчам һалда тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методунун тәләбләри бахымындан Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», «Гурбанәли бәј», «Уста Зејнал» вә с. һекајәләрини, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» романыны, «Өлүләр» тракикомедијасыны тәһлил едир.

Јери кәлмишкән, көстәрмәлијик ки, реализмин әсас хүсусијјәтләри илә әлагәдар мәсәләләрин шәрһиндә мүәллимләрин филоложи мәнбәләрдән әјани шәкилдә истифадә етмәләри фајдалы иш үсулларындандыр.

Мүәллим тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методунун Азәрбајчан әдәбијјатында тәзаһүрүндән данышаркән белә бир фикри ифтихар һиссилә гејд етмәлидир ки, бизим милли нәсримиздә вә драматуркијамызда Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығы илә вә поезијамызда М. Ә. Сабир јарадычылығы илә вәтәндашлыг һүгугу газанан бу јүксәк идејалы вә мәфкурәли бәдии јарадычылыг методу, анчаг рус әдәбијјатынын дејил, бүтүн дүнја әдәбијјатынын јүксәк сәвијјәси илә сәсләшир, онларла бир сырада дурур. Мүәллим фикринин тәсдиги үчүн филолокија елмләри доктору, республика дөвләт мүкафаты лауреаты Јашар Гарајевин «Азәрбајчан реализминин мәрһәләләри» китабындан ашағыдакы парчалары шакирдләрин нәзәринә чатдырыр: «Бүтүн халгларда тәнгиди реализмин маһијјәтини ифадә едән естетик критерија вә принсипләрдә ән бөјүк тоположи ујғунлуға бизим дә XX әсрин әдәби һадисәләриндә раст кәлинир. Јени дөврдә Азәрбајчанда реалист әдәби үслубун үмумхалг вә үмумилији бир реализм сәвијјәсиндә ән **мүасир дүнја естетик просесиндә** иштиракы мәһз бу һадисәләрлә тә'мин олунур. Мәһз «Уста Зејнал»ын, «Почт гутусу»нун тимсалында бәдии јарадычылығын ганунаујғунлуглары ваһид дүнја естетик просеси илә ән јүксәк сәвијјәдә гајнајыб-гарышыр. Биздә милли реализмин мүәссиси М. Ф. Ахундов Азәрбајчанда феодал әлагәләринин һәлә чох гүввәтли олдуғу ичтимаи-тарихи бир дөврүн бөјүк маарифчи реалисти олурса, Мирзә Чәлил вә Сабир реализми ики ингилаб әрәфәси олан јени тарихи дөврүн классик тәнгиди реализми кими формалашыр.

Әлбәттә М. Ф. Ахундов—олдугун-лүкдә милли реализмин ваһид мәншәји кими бу реализмлә һәмишә бағлы олуб, сонракы бүтүн реалистләр һамысы һәр мәрһәләдә, һәр дәфә мәһз Ахундова бахараг, ирәлијә доғру һәрәкәт истигамәти мүәјјән етмишләр!.. Бәлкә дә мәһз бу мә'нада биз дејәрдик ки, һәтта XX әсрин туфан вә күләкләри дә Азәрбајчан реализминин сәмасында мәһз Ахундовун галдырдығы бајрағы јелләтмишдир. Лакин бу бајраг артыг мүгәддәс хатирә вә нәзәри вәсијјәт бајрағы иди. Дөврүн әмәл вә һәрәкәт бајрағында гызаран үнван вә имза «Молла Нәсрәддин» иди». (Г. Јашар, Азәрбајчан реализминин мәрһәләләри. Бакы, Елм, 1980, сәһ. 152—153).

Әлбәттә, ситаты охумаг ишин һамысы дејилдир. Мүәллим белә бир чәһәти диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр ки, филоложи тәдгигатлар дәрин, елми үмумиләшдирмәләрин, елми-тәдгигатчы ахтарышларынын мәһсулу олмагла, һәмин әсәрләр әсасән филоложи саһәнин јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләри, алим вә тәдгигатлары үчүн нәзәрдә тутулур. Буна көрә дә мүәллим нүмунә кәтирилмиш һәр һансы әдәбијјатшүнаслыг ситатыны шакирдләрин јаш вә анлаг сәвијјәләринә ујғун олараг изаһ етмәли, онлары ситатларын маһијјәтинә, бурада тәлгин едилмиш фикирләрин әһәмијјәтинә нүфуз етмәләринә наил олмалыдыр.

Буна көрә дә мүәллим јухарыда верилмиш ситаты охудугдан сонра онун гыса шәрһини верир: Көрүндүјү кими, әдәбијјатшүнас Јашар Гарајев Ч. Мәммәдгулузадә сәнәтинин бөјүклүјү һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн мәһз онун сәләфи (әдәби атасы)) олан М. Ф. Ахундовун бөјүклүјүндән сөһбәт ачыр. Мүәллиф көстәрмәк истәјир ки, М. Ф. Ахундов өз дөврүнүн ән бөјүк сәнәткары олдуғу кими, Чәлил Мәммәдгулузадә дә јашадығы ичтимаи мүһитин әдәби тәләбини өдәмәјә гадир олан ән бөјүк нүмајәндәсидир. Бу, о демәкдир ки, маарифчи реалистләрин әдәбијјат тарихиндәки хидмәти һеч дә тәнгиди реалистләрин хидмәтиндән аз дејилдир. Бу мә'нада шакирдләрә ајдынлашдырылыр ки, әкәр М. Ф. Ахундовун алты мәшһур комедијасы олмаса иди, Ч. Мәммәдгулузадә «Өлүләр» зирвәсини һеч шүбһәсиз ки, фәтһ едә билмәзди. Әкәр М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» повести олмасајды, Азәрбајчан нәсринин јени шәрәфли зирвәсини тәшкил едән «Почт гутусу», «Уста Зејнал», «Гурбанәли бәј» һекајәләри вә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәри дә јарана билмәзди.

Дүнјанын бүтүн милли әдәбијјатлары үчүн характерик олан бу прогрессив јүксәлиш просеси, мәнтиги-идраки јениләшмә просеси мәһз зәнкин мүндәричә вә мәзмуна малик олан Азәрбајчан милли әдәбијјатына да сөзүн һәгиги мә'насында аиддир.

Низами Кәнчәви, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, Чәлил Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә онлардан сонра әдәби мәктәб јаратмаг шәрәфинә наил олан сәнәткарларын бөјүклүјү мәһз ондадыр ки, бу сәнәткарларын һәр бири өз дөврүнүн сосиал-игтисади мүнасибәтләрини баша дүшмәклә јанашы, өзләринә мүасир охучу күтләләринин шүур вә идрак сәвијјәсини дә чох дүзкүн мүәјјән едә билмишләр. Бир сөзлә, бу сәнәткарлар дөврүн әдәби сифаришини, дөврүн әдәби тәләбини тә'мин етмәк игтидарына вә исте'дадына малик олмагла әдәби сәнәт шөһрәти газанмаға наил олмушлар.

Бу фикрин практик изаһы кими мүәллим јенә дә М. Ф. Ахундовла Мирзә Чәлилин өз дөврләринә објектив мүнасибәт ифадә едән фикирләринә мүрачиәт едир: М. Ф. Ахундов мәктубларындан бириндә јазырды: «Мәним халгым һәлә фикир азадлығыны баша дүшмүр» (М. Ф. Ахундовун әсәрләри, III чилд, (сечилмиш мәктублар) Бакы, 1955, 270).

М. Ф. Ахундов бу сөзләри шәхси мәктубунда јазыр вә имзасынын кизли сахланмасыны наширдән

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

инадла хаһиш едирди. Бөјүк мүтәфәккири өз имзасыны кизли сахламаға вадар едән мәһз үзвү олдуғу чәмијјәт нүмајәндәләринин ичтимаи шүур вә идрак сәвијјәси иди.

Ч. Мәммәдгулузадә исә «Молла Нәсрәддин» журналынын биринчи нөмрәсиндә ејни мәтләби конкрет үнвана өзү дә ачыг имза вә бирбаша хитабла чатдырыр вә бүтүн тәнгид вә ифша һәдәфләрини там чылпаглығы илә садалајырды. Бу «Молла Нәсрәддин»ин баш фелјетону вә әмәли фәалијјәтинин манифести олан «Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым»»... фелјетону иди. Даһа сонра мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, бөјүк мүтәрәгги бәдии сәнәт чәмијјәтин инкишафына хидмәт етдијиндән ону һәмишә ики суал дүшүндүрүр: «Кимдир мүгәссир?» «Ничат кимдәдир?» Һәмин суалларын чавабы исә бәдии әсәрдә тәчәссүм едән образларын мүнасибәтләриндә ифадә олунур.

Бу сualларын гојулушу вә онлара верилән чаваб бахымындан М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» вә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәрләринин мүгајисәли тәһлили нүмунә ола биләр.

Бәдии јарадычылыгда маарифчи реализм мөвгејиндә дуран М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» повестиндә тарихи һадисәләрә мүрачиәт едәрәк дөврүнүн јарамазлыгларыны ифша едир, чәмијјәтин ничатыны ичтимаи гурулушун көкүндән деврилмәсиндә дејил, мүтәрәгги идарәетмә системиндә көрүрдү.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда исә бүтүнлүкдә мәһз чәмијјәтин өз нүмајәндәләринин тимсалында (Худајар бәј — Зејнәб — Мәммәдһәсән әми) бүтүнлүкдә чүрүк ичтимаи гурулуш ифша едилир.

Повестдә һадисәләр садә бир сүжет үзәриндә—јохсул кәндли Мәммәдһәсән әминин ешшәјинин итмәси, оғурланмасы үзәриндә гурулмушдур. Лакин бу тамамилә заһири, формал әламәт олуб, мүәллифин ичтимаи гурулушу гамчыламасы, онун ифшасына хидмәт едән бәдии үслуб, бәдии имкандыр.

Повестдә тәсвир едилән Мәммәдһәсән әми вә Зејнәбин фачиәси һәмин зүмрәдән олан минләрин, милјонларын фачиәсидир.

Повестин тәлгин етдији идеја будур ки, Зејнәбләри, Мәммәдһәсән әмиләри Худајар бәјләрин зүлмүнә дүчар едән ичтимаи гурулуш, сосиал-игтисади мүнасибәтләрдир.

Азәрбајчан драматуркијасы тарихиндә тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методунун тәләбинә там јеткинликлә чаваб верән әсәрләрдән бири Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» тарихи комедијасыдыр.

М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев вә Н. Нәриманов драматуркијасынын мәркәз проблемләри вә идејалары мәһз «Өлүләр»дә өз биткин, камил сәвијјәсини тапыр. Бу әсәрлә феодал-патриархал һәјат тәрзинә өлүм һөкмү охунур.

«Өлүләр» комедијасы Ч. Мәммәдгулузадәнин өз доғма вәтәни Азәрбајчанын вә онун дин вә фанатизм әсарәти алтында әзилән халгынын артыг лап јахынлашмыш олан азад вә ишыглы кәләчәјинә бөјүк инам мәһәббәти ифадә едир.

«Өлүләр» әсәринин тәлгин етдији наданлыг вә чәһаләтин, мә'нәви өлүлүјүн ифшасы идејасы тарихин бүтүн дөврләриндә бәдии әдәбијјатын ән шәрәфли вәзифәләриндән олмушдур. «Өлүләр» әсәриндә бу идеја там орижинал мәзмунда вә кәскин драматизмлә тәзаһүр едир.

Бу мәрһәләдә артыг «Өлүләр» комедијасынын мәзмун вә идеја-бәдии хүсусијјәтләри һаггында мүәјјән билијә малик олан шакирдләрә әсәрин әдәбијјат вә театр тарихимиздәки мөвгеји һаггында да мүәјјән мә'лумат верилмәси мәгсәдәујғундур.

Мүәллим М. Ә. Сабир јарадычылығынын өјрәнилмәси просесиндә тәнгиди реализми бәдии јарадычылыг методу һаггында биликләрин верилмәсини давам етдирмәклә јанашы һәмин биликләрин системә салынмасына да тәшәббүс көстәрир.

Бу мәрһәләдә мүәллим Сабир сатираларынын бәдии дәјәри, бу әсәрләрин шүурлара ингилаби идејалар тәлгин етдијини шакирдләрин ајры-ајры дәрс саатларында өјрәндикләри «Бејнәлмиләл», «Фәһлә», «Әкинчи», «Сәбир ејлә», «Нә јазым» әсәрләри нүмунәсиндә үмумиләшдирир. Бу әсәрләрин әдәби дәјәринин мүәјјән едилмәси вә Сабир реализминин характер хүсусијјәтләри һаггында тәсәввүрүн дәринләшдирилмәси үчүн мүәллим академик Мәммәд Чәфәрин «Мүтәфәккирин шәхсијјәти» (Бакы, 1966) китабындан ситатлара вә хүсусилә ашағыдакы парчаја мүрачиәт едир: «Өз бөјүк сәләфләриндән фәргли олараг Сабир дүшмәнә јох, доста күлүр, залимә јох, мәзлума мүрачиәт едир» (сәһ. 110).

М. Ә. Сабир јарадычылығына шамил едилмиш бу јүксәк үмумиләшдирмәни бүтүнлүкдә тәнгиди реализм бәдии методунун әсас хүсусијјәтләриндән бири кими гәбул етмәк олар.

Бунунла јанашы, мүәллим Сабир јарадычылығынын бәдии мүндәричә вә поетик вүс'әтиндән данышаркән онун даһи Фүзули лирикасына сәдагәти илә әлагәдар да шакирдләрә мүәјјән бир инчә чәһәти шакирдләрә ашыламаға чалышыр ки, даһи Фүзули јашадығы дөврүн, феодал-патриархал дүнјасынын ағры вә ачыларыны јүз илләрин сынағындан чыхмыш «Лејли вә Мәчнун»да јүзләрлә гәзәлиндә мәһз лирик тәрздә романтик тәхәјјүлүн күчү илә ифадә едә билмишди.

Сабирин исә дөврү сәнәткардан ачыг идеја вурушу мејданына чыхмағы тәләб едирди. Белә бир поетик тәләбә ән долғун чавабы мәһз Чәлил Мәммәдгулузадәнин нәшр етдирдији «Молла Нәсрәддин» журналы вә бу журналын ән нүфузлу мүбаризи бөјүк сатирик шаир М. Ә. Сабир вермиш олду.

Нәтичә олараг гејд етмәлијик ки, Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир јарадычылығынын өјрәдилмәси просесиндә тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методунун спесифик хүсусијјәтләринин мәнимсәнилмәси илә әлагәдар апарылан иш шакирдләрин мүстәгил бәдии тәһлил габилијјәтини инкишаф етдирир. Онлар өјрәндикләри бәдии әсәрин идејасына дәриндән нүфуз етмәклә јанашы, сәнәткар шәхсијјәти, онун дүнјакөрүшү, әгидәси вә чәмијјәтә мүнасибәти һаггында да ајдын билијә јијәләнирләр.

Дикәр тәрәфдән ишин бу истигамәтдә тәшкили илә онунчу синифдә өјрәдиләчәк сосиалист реализми бәдии јарадычылыг методунун дәриндән мәнимсәнилмәси үчүн мөһкәм зәмин јаранмыш олур.

●

Азәрбајчан дили дәрсләриндә синтактик синонимләр үзрә ишин апарылмасына даир

Севиндик ВӘЛИЈЕВ
Ј. Мәммәдәлијев адына Нахчыван ДПИ-нин мүәллими

Лексик синонимләр үзрә иш орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси системинә чохдан дахил олунмушдур. Бу саһәдә мүәллимләрин габагчыл иш тәчрүбәсиндән кениш данышмаг олар. Синтактик синонимләр, үмумијјәтлә, синонимләрин синтактик зәминдә өјрәдилмәси мәсәләси исә сон илләрин тәшәббүсү кими гијмәтләндирилмә-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

лидир. Бу саһәдә һәләлик илк addымлар атылыр.

Сон илләрдә Азәрбајчан дилчилијиндә синтактик синонимләрин тәдгигинә һәср едилмиш бир сыра әсәрләр мејдана чыхмышдыр. Мәсәләнин методикасына кәлинчә, демәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилинин тә'лими просесиндә синтактик синонимләр бир чох синтактик һадисәләрин әсл тәбиәтини ачмаға, синтактик ваһидләр вә конструксијалар арасында әлагәләри ајдынлашдырмаға кениш дидактик имканлар јарадыр.

Азәрбајчан дилинә аид методик әдәбијјатда сон илләрә гәдәр синтактик синонимика анлајышына раст кәлмирик. Инди синтактик зәминдә синонимика үзрә ишләрин апарылмасына мөвчуд програмын гаршыја гојдуғу вәзифәләрдән ирәли кәлән бир тәләб кими јанашмаг лазым кәлир. Әввәлки програмлардан фәргли олараг Азәрбајчан дилинә аид һазыркы програмда шакирдләри јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк, онлары үслубијјат мәсәләләри илә јахындан таныш етмәк имканлары хејли кенишләндирилмишдир. Бу, ејни заманда синтактик синонимләр үзрә ишләрин методик системини тәдгиг етмәк зәрурәтини дә гаршыја гојур.

Әлбәттә, бу иш системинә биринчи нөвбәдә мүәллимләрин өзләрини һазырламаг лазымдыр. Синтактик синонимка үзрә сәмәрәли иш апармаг үчүн Азәрбајчан дили мүәллими синоним конструксијаларын, синоним моделләрин вә трансформасија мәсәләләринин лингвистик маһијјәтини јахшы тәсәввүр етмәлидир. Мүәллимләрә ајдын олмалыдыр ки, синтактик конструксијалар арасында грамматик охшарлыг һансы семантик вә үслуби мәсәләләрлә бағлыдыр, бу мәсәләләрдә форма вә мәзмун ваһдәтини нечә тәсәввүр етмәк тәләб олунур.

Синтактик ваһидләр вә онларын гурулушу һаггында сөһбәт кедәркән илк нөвбәдә онларын һансы синтактик синоним ола билмәси мәсәләсини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Бунун үчүн синтактик синонимләр һәртәрәфли тәһлил едилмәли, сонра тәркиб јолу илә мүвафиг әгли нәтичәләр чыхарылмалыдыр.Синтактик конструксијаларын синонимлијини көстәрән әламәт кими, көрүнүр, синонимик ваһидләрин гурулушуну—структуруну өн плана чәкмәк лазым кәләчәк. Икинчи әламәт кими, мә'на јахынлығы вә адекватлығы әсас көтүрмәк олар.

Синтактик синонимика үзрә иш апараркән тә'лим үсулларынын дүзкүн сечилмәси дә мүһүм шәртдир. Мүәллим бу вә ја башга тә'лим үсулу сечәркән биринчи нөвбәдә тә'лим материалынын характерини нәзәрә алмалыдыр. Мәсәләјә бу мөвгедән јанашдыгда синтактик синонимләр үзәриндә ишин әсас үсулу тутушдурма вә гаршылашдырма олмалыдыр. Буну апарылан тә'лим ишләринин мәзмуну вә формасы тәләб едир. Мәһз гаршылашдырма јолу илә дистрибутив вә трансформасија үзрә тәһлил апармаг сәмәрәлидир. Синтактик синонимка үзрә апарылан ишләрин методик системиндә тутушдурма вә гаршылашдырма бир дә она көрә апарычы пријом сајылыр ки, бу, ушаг тәбиәтинә даһа ујғундур; чүнки ушаг тәбиәти һәмишә конкретлик вә әјанилик севир.

Шакирдләр мүвафиг дил фактларыны тутушдурмагла синонимик конструксијалар арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри ајдын дәрк едирләр. Бурада формадан мәзмуна кетмәк мүмкүн олдуғу кими, онун әксинә һәрәкәт едәрәк иши мәзмундан формаја да јөнәлтмәк олар. Бунлардан јалныз бирини әсас көтүрмәк дүзкүн олмазды.

Шакирдләрә синтактик синонимика үзрә вериләчәк нәзәри биликләрин һәчми һөкмән мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бунсуз методик ишләрин еффектлијиндән данышмаг олмаз. Синтактик синонимләр үзрә ишләрин апарылмасы заманы шакирдләрин психоложжи хүсусијјәтләри дә даим нәзәрә алынмалыдыр. Белә конструксијалар үзәриндә апарылан тә'лим ишләри һансы [illegible] шакирдләрин нитгинин инкишафы үчүн нәзәрдә тутулмалыдыр? Онларын әгли инкишафына нә дәрәчәдә тә'сир көстәрир? Бу кими суаллар иш просесиндә һәмишә мүәллими дүшүндүрмәлидир.

Синтактик синонимика үзрә ишләр шакирдләрин үмуми әгли инкишафына тә'сир етдији кими, онларын нитгинин дә сүр'әтлә инкишаф етмәсинә, рәванлашмасына тә'сир көстәрир; онлары дилин ифадә васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәјә тәһрик едир.

Синтактик синоним чәркәләр дә лексик синонимләр кими, формача охшар, мә'нача јахын олан конструксијалардыр. Буна көрә дә шакирдләр белә конструксијаларда мә'на инчәликләрини арашдырыб мејдана чыхармаға чәлб олунсалар, мүәјјән мүддәтдән сонра онлар өз нитгләриндә һәмин конструксијалардан дүзкүн истифадә етмәк вәрдишинә јијәләнәрләр.

Бүтүн бунларын һамысы о заман мүмкүндүр ки, шакирдләр синтактик синонимләри синоним олмајан синтактик конструксијалардан фәргләндирә билсинләр.

Синтактик синонимләрин синоним олмајан тәркиб вә конструксијалардан ашағыдакы үч әламәтинә көрә фәргләндијини шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр.

1. Бу вә ја башга синтактик конструксијаны ики тәркиб һиссәјә бөлмәк оларса, онун башга әламәтләрини ахтармаг вә синтактик синоним олдуғуну сүбут етмәк үчүн дикәр дәлилләр тапылмалыдыр. Әкәр һәмин конструксија ики тәркиб һиссәјә бөлүнмүрсә, ону синтактик синоним адландырмаг олмаз.

2. Тәркиб һиссәсинә бөлүнмүш конструксијанын тәркибләри арасында ејни синтактик мүнасибәтләр өз ифадәсини тапмышдырса, һәмин конструксија синтактик синонимдир. Синтактик конструксија ики тәркиб һиссәјә бөлүнә билир, анчаг онун тәркиб һиссәләри арасында синтактик мүнасибәтләр өз әксини тапмырса, бу конструксија синтактик синоним ола билмәз.Бу чүр синтактик конструксијалар мәзмунча охшар олан конструксијалар кими баша дүшүлмәлидир.

3. Әкәр тәркибиндәки сөзләр мүхтәлиф көкләрдән әмәлә кәлмишсә, јенә дә һәмин конструксијаларын синонимлијиндән данышмаг олмаз. Биринчи вә икинчи әламәтләри олан синтактик конструксијаларда үчүнчү әламәт јохдурса, демәли, о конструксија синоним ола билмир. Белә конструксијалара паралел конструксијалар кими бахмаг лазымдыр.

Беләликлә, ики синтактик конструксијанын синоним олмасы үчүн онларын ики тәркиб һиссәјә бөлүнә билмәси, тәркибләри арасында синтактик мүнасибәтләрин олмасы вә һәр икисиндә әсас сөз көкләринин иштиракы вачибдир. Бунлары алгоритмләшдириб өјрәтмәк даһа фајдалыдыр.

Синтактик синонимләр үзрә апарылан тә'лим ишләринин илк пилләси 4-чү синифдә гојулмалыдыр. Әкс тәгдирдә синонимлик анлајышынын формалашдырылмасы лазыми сәмәрә верә билмәз. Дидактиканын садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә принсипинә истинад едәрәк мүәллим шакирдләри әввәлчә чох садә синтактик конструксијалар (сөз бирләшмәләри вә чүмләләр) үзәриндә ишләтмәлидир. Белә садә конструксијалы синонимләр үзрә ишә илк нөвбәдә сөз бирләшмәләриндән башламаг лазымдыр. Сөз бирләшмәләринин синоним конструксијалар јаратмаг имканынын дәрк етдирилмәси илә әлагәдар апарылан практик ишин мәзмуну тәхминән ашағыдакы кими ола биләр.

Шакирдләрә конкрет сөз бирләшмәләри верилир вә тәләб едилир ки, һәмин бирләшмәләрә ујғун синоним конструксијалар тәртиб етсинләр; мәсәлән: шакирдләрдән бири, өлкәдән харичдә, бағ мәктәбиндир, пионерләрин тәшәббүсү вә с.

Шакирдләр синоним конструксијалар һаггындакы әввәлки биликләринә (синтактик синонимләрин тәркибиндә ејни сөз көкләринин,

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

грамматик үмумилијин олмасы вә гурулушча фәргличији) истинад едәрәк вә мүәллимин көмәклији илә һәмин сөз бирләшмәләриндә ашағыдакы синоним конструксијалары тәртиб едирләр:

Шакирдләрдән бири—бир шакирд, өлкәдән харичдә—өлкәнин харичиндә, бағ мәктәбиндир—мәктәбин бағыдыр, пионерләрин тәшәббүсүдүр—тәшәббүс пионерләриндир.

Даһа сонра шакирдләрдә белә бир ајдын тәсәввүр јаратмаг лазымдыр ки, синтактик синонимләрин дә ики вә даһа артыг конструксијадан ибарәт чәркәләри ола биләр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы нүмунәләрдән мүшаһидә материалы кими истифадә етмәк олар:

Мә'лум мәсәләдир—мәсәлә мә'лумдур—мәсәлә мә'лум олду...

Бунлар габагда кедирләр—Габагда кедән бунлардыр—Габагда бунлар кедирләр...

Бу, јахшы охујур—Јахшы охујан будур—Будур јахшы охујан...

Лексик синонимләрин чәркәләри һаггында шакирдләр әввәлчәдән мүәјјән тәсәввүрә малик олдуглары үчүн белә синтактик синоним чәркәләри асанлыгла мәнимсәјә биләрләр.

Әлбәттә, синтактик синонимләрин тәркибини тәдричән мүрәккәбләшдирмәк, мүрәккәб конструксијалар үзәриндә иш апармаг лазым кәлир. Бу сәпкидә иш апараркән әввәлчә синтактик конструксијалалары һазыр шәкилдә вериб, шакирдләрдән тутушдурма јолу илә мүвафиг әгли нәтичәләр чыхармағы тәләб етмәк, сонра синоним конструксијаларын бирини вериб о бирини өзләринә тәртиб етдирмәк лазымдыр. Инкишафын динамикасыны тәшкил едән бу пилләлији синтактик синонимләр үзәриндә ишин бүтүн мәрһәләләриндә нәзәрә алмаг вачибдир.

Мүрәккәб конструксијалы синтактик синонимләрә мисал олан ашағыдакы бир нүмунәјә диггәт јетирәк:

Кәрим деди ки, онун доғма гардашы Васиф Шәкидә техникумда охујур—Доғма гардашы Васиф Шәкидә техникумда охујур—Доғма гардашы Васифин Шәкидә техникумда охудуғуну онун доғма гардашы Кәрим деди.

Белә синоним чәркәләр тәртиб етмәк јолу илә шакирдләр нитг практикасында мүрәккәб конструксијалы синонимләрдән истифадә бачарыгларына јијәләнир, садә вә мүрәккәб чүмләләрин гурулушуну, үмуми моделләрини даһа јахшы тәсәввүр едирләр.

Синтактик синонимләр үзәриндә иш апараркән фразеолокија илә бағлы мејдана чыхан синонимлик мәсәләсини дә унутмаг олмаз. Чүнки мәктәбдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр фрезеоложи бирләшмәләрин номинатив мә'нада ишләнән вариантларыны онларын синоними һесаб етмирләр. Бу да синонимика үзрә апарылан ишләрин биртәрәфли мәнимсәнилмәсинә кәтириб чыхарыр. Буну нәзәрә алараг мүәллим фразеоложи бирләшмәләрин номинатив мә'нада ишләнән вариантлары һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәли вә бу билији мүвафиг чалышмалар васитәсилә мөһкәмләндирмәлидир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы характерли нүмунәләрдән дидактик материал кими истифадә етмәк мүмкүндүр:

Мә'рузәчијә диггәтлә гулаг асдылар—Мә'рузәчини диггәтлә динләдиләр. Гоншумуз Пири барама сарыјан гурда охшамыр— Гоншумуз Пири үмид верән дејил. Һамы бу сәнәдә гол чәкди—Һамы бу сәнәди имзалады вә с.

Көрүндүјү кими, фразеоложи бирләшмәләр васитәсилә дүзәлән синтактик синонимләрдә әсас сөз көкләринин һөкмән иштирак етмәси кими әламәт олмур. Дикәр тәрәфдән, белә бирләшмәләрин номинатив гаршылығы бир сыра һалларда лексик синоним олур. Мәсәлән, Барама сарыјан гурда охшамыр—үмидсиздир. Ондан көзүм су ичмир—е'тибарсыздыр; Әли әјридир—оғрудур вә с. кими бирләшмәләрин синоним гаршылығы синтактик дејил, мәһз лексик синонимләрдир.

Мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, фразеоложи ваһидләр дилимиздә үч формада синоним јарадыр. Биринчи вариантда синоним чәркәнин бири фразеоложи ваһид, дикәри исә лексик синоним олур (јухарыда верилмиш мисаллардакы кими). Икинчи һалда синоним чәркәнин бир тәрәфи фразеоложи ваһид олурса, икинчи тәрәфи ади синтактик конструксија олур. Демәли, белә синоним чәркәләрин һәр ики тәрәфи синтактик конструксијадыр. Буну ашағыдакы нүмунәләр үзәриндә мүшаһидә етмәк олар:

Мешәбәји јанындакылара көз вурду—Мешәбәји јанындакылара һим ејләди; Зәки вә Нәзакәт тез-тез онлара баш чәкирди—Зәки вә Нәзакәт тез-тез онларын вәзијјәтини јохлајырды...

Бә'зән исә синоним чәркәдә һәр ики тәрәф фразеоложи ваһидләрлә ифадә олунур. Мәсәлән, Көзүм ондан су ичмир—Онун ипинин үстүнә одун јығмаг олмаз; Далдан атылан даш топуға дәјәр—Сонракы пешманчылыг фајда вермәз; Дөвләт дөвләт үстә ахар—Долу дәнизә јағар; Узагдан дөјүш адама асан кәләр— Узагдан зурна сәси хош кәләр; Ишләмәјән дишләмәз—Зәһмәтсиз бар јемәк олмаз; Палаза бүрүн, елнән сүрүн—Ел кечдији көрпүдән сән дә кеч вә с.

Беләликлә, узун илләр мәктәбләрдә апардығымыз тәчрүбә вә мүшаһидәләр белә бир фикир сөјләмәјә әсас верир ки, синонимләр үзәриндә ишин тәшкили илә әлагәдар бурада дејиләнләрин нәзәрә алынмасы Азәрбајчан дили тә'лими кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгинин инкишафына әсаслы тә'сир көстәрә биләр.

●

Грамматик тә'рифләрин өјрәдилмәсинә даир

Мәммәд ҺӘСӘНОВ
С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Тә'риф грамматик мәфһумун фәргләндиричи әламәтләри сырасында әсас јер тутур; грамматик мәфһумун мәзмунуну ачыр, онун мәнимсәнилмәсини хејли асанлашдырыр. Анлајышлар тә'риф васитәсилә өјрәдилдикдә даһа мөһкәм јадда галыр вә бу заман шүурлулуг амили хејли артыр. Буна көрә дә дил ваһидләринин тәдрисинә тә'рифләрин өјрәдилмәсиндән башланыр, онун әтрафлы изаһы верилир, һәтта әзбәрләнмәси тәләб олунур.

Тә'риф дидактик тәләбләрә әсасән садә, јығчам, дәгиг вә анлашыглы олмалы, мәһфумун әсас әламәтләрини әкс етдирмәлидир. Тә'рифин тәркибиндәки ајры-ајры сөз вә ифадәләрин мә'насы шакирд үчүн нә гәдәр анлашыглы олса, тә'риф бир о гәдәр тез вә асан мәнимсәниләр. Дилә аид тә'рифләрә дә бу бахымдан јанашмалы, онлар елми-методик чәһәтдән там әлверишли олмалыдыр. Исим, сифәт вә әвәзлијин тә'рифинә нәзәр салаг.

Профессор С. Чәфәровун јаздығы кими, мөвчуд Азәрбајчан дили дәрсликләриндә исмә верилән тә'риф елми вә методик чәһәтдән, әсасән, дүзкүн вә мәгсәдәујғундур. Белә ки, бу тә'рифдә өз әксини тапан ә ш ј а (ш е ј сөзүнүн чәми) мәфһуму кениш мә'налыдыр; онда бүтүн варлыгларын адлары әһатә олунур (С. Чәфәров. Исим тәдрисинин нәзәри әсаслары, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1962, сәһ. 8—11).

Исим, програма мүвафиг олараг, ибтидаи синифләрдән өјрәдилир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Бурада шакирдләр исим һаггында елементар мә'лумат алыр, һәмин нитг һиссәсинин тә'рифи илә илк дәфә таныш олурлар. Икинчи синиф үчүн «Ана дили» китабында исмә белә тә'риф верилир: «Әшја билдирән, ким вә ја нә суалына чаваб олан сөзләрә исим дејилир». Даһа сонра орада гејд олунуур: Инсанлары билдирән исимләр ким? галан исимләр исә нә суалына чаваб олур.

Үчүнчү синифдә исә исмә аид мә'лумат икинчи синифдә бу мөвзуда кечиләнләрин тәкрары зәмининдә бир гәдәр кенишләндирилир вә бурада мөвчуд тә'риф әсас тутулур.

Бешинчи синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә исә исмин тә'рифи белә формалашдырылмышдыр: Әшја билдирән нитг һиссәсинә исим дејилир. Тә'рифдән сонра исмин суаллары верилир. Дејилир ки, исимләр ким? нә? вә һара? суалларындан биринә чаваб олур.

Икинчи синиф үчүн «Ана дили» вә бешинчи синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрсликләриндә исмә верилән тә'рифләри тутушдурдугда ајдын олур ки, һәр ики тә'рифдә әшја мәфһуму өз әксини тапмышдыр. Бунунла белә, һәмин тә'рифләрдә фәргли әламәтләр дә өзүнү көстәрир. Белә ки, икинчи синфин дәрслијиндә нитг һиссәси ифадәси әвәзинә, сөзләр термини ишләдилмиш, грамматик суаллар да тә'рифин тәркибинә дахил едилмишдир. Бешинчи синфин дәрслијиндә исә исмин суаллары сырасында һара? суалы да верилмишдир.

Фикримизчә, үмумтәһсил мәктәбиндә бу вә ја дикәр дил һадисәсинә, о чүмләдән исмә тә'риф ваһид формада верилсә, даһа фајдалы олар. Бу, һәр шејдән әввәл, тә'рифин асан өјрәнилмәси, дүзкүн мәнимсәнилмәси вә мөһкәм јадда галмасы чәһәтдән әлверишлидир.

Мә'лумдур ки, исим әшјаны јох, әшјанын адыны билдирир. Одур ки, тә'рифдә әшја мәфһумуну ад мәфһуму илә јанашы ишләтмәк даһа дәгиг олар. Бу да нәзәрә алынмалыдыр ки, шәхс адлары билдирән исимләр ким?, әшја адлары билдирән исимләр нә?, јер-мәкан адлары билдирән исимләр һара? суалына чаваб олур. Одур ки, исмин суаллары сырасында һара? суалынын верилмәси вә тә'лим просесиндә ондан јери кәлдикчә истифадә олунмасы чох зәруридир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, узун мүддәтдән бәри исмин суаллары сырасында һара? суалынын јери, нечә дејәрләр, мөһкәм олмамышдыр. Исмин һара? суалына чаваб олуб-олмамасы мүбаһисә доғурмуш вә бунун нәтичәси олараг һәмин суал (һара?) дәрсликләрә каһ дахил едилмиш, каһ да јох. Һалбуки Азәрбајчан дилиндә ад билдирән, еләчә дә адлашан (субстантивләшән) сөзләр суаллара көрә чох дәгиг груплашыр: шәхс адлары ким?, әшја адлары нә?, јер—мәкан адлары һара? суалыны тәләб едир.

Азәрбајчан дили тә'лиминдә сифәтин тә'рифи дә чидди мүбаһисә доғурмушдур.

1950-чи илләрә кими сифәтин тә'рифи әламәт вә кејфијјәт билдирән нитг һиссәси кими формалашдырылмыш вә бу әсасда өјрәдилмишдир.

Көрүндүјү кими, сифәтә верилмиш бу тә'риф чох үмумидир, мүчәррәддир, онда әшја илә бағлылыг әламәти өз әксини тапмыр. Елә буна көрә дә Азәрбајчан дилиндә әламәт билдирән бүтүн сөзләр, һансы нитг һиссәсинә аид олмасындан асылы олмајараг, чох вахт сифәт адландырылмышдыр.

Сифәтлә әлагәдар бу чәтинлик тә'лимдә өзүнү тамамилә бүрузә вермиш, мүәллимләрин, тәдгигатчы методистләрин диггәтини чәлб етмишдир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин мүхтәлиф елми-методик јығынчагларында бу һагда дәфәләрлә сөһбәт кетмиш, методикаја аид арашдырма вә төвсијәләрдә сифәтин тә'рифинин дәгигләшдирилмәси фикри ирәли сүрүлмүшдүр. Бу тәклиф вә мүлаһизәләр нәзәрә алынараг 1950-чи илләрдән е'тибарән дәрсликләрдә сифәтә белә тә'риф верилмишдир: «Әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирән нитг һиссәсинә сифәт дејилир».

Сифәтә верилән бу тә'риф дә тә'лимдә нечә дејәрләр, өзүнү доғрулда билмәмиш, онун өјрәнилмәсиндә чидди чәтинлик мејдана чыхмышдыр. Шакирдләр дилимиздәки сифәтләри әламәт вә кејфијјәт билдирмәси хүсусијјәтинә көрә груплашдырмағы тәбии олараг бачара билмәмишләр; чүнки тә'рифдә гоша ишләдилән әламәт, кејфијјәт терминләри маһијјәт е'тибарилә бир-биринә чох јахындыр. Академик В. Виноградовун сөзләри илә десәк, әшјанын кејфијјәтини билдирән сифәтләр ејни заманда әламәт дә билдирир. Бунлар арасында чидди сәдд гојмаг олмаз. В. Виноградовун рус дилиндәки сифәтләр һаггында дедији бу сөзләри ејнилә Азәрбајчан дилиндәки сифәтләрә дә аид етмәк олар. Мәсәлән, **көзәл** (адам), **чүрүк (алма)**, **тутгун** (һава), **горхаг** (бахыш) гәбилиндән олан бир сыра сифәтләр әшјанын һәм харичи әламәтини, һәм дә «дахили әламәтини», јә'ни кејфијјәтини билдирир. Әламәт елә кениш мә'налы анлајышдыр ки, онда тәкчә кејфијјәт јох, бир сыра башга нишанәләр дә (рәнк, заһири көркәм вә форма, һәчм вә мәсафә, дад, мүәјјән мүнасибәт вә с.) өз әксини тапыр. Елә буна көрә дә инди Азәрбајчан дилинә аид дәрсликләримиздә сифәтә белә тә'риф верилир: Әшјанын әламәтини билдирән нитг һиссәсинә сифәт дејилир.

Сифәтин суаллары да, исмин суаллары кими, бә'зән мүбаһисәләрә сәбәб ола билир. Доғрудур, бу, тә'лим үчүн мүһүм амил дејил, амма грамматик суалларын дүзкүн гојулушу нитг һиссәләринин асан, даһа әсаслы мәнимсәнилмәси бахымындан чох фајдалыдыр.

Сифәтләр, мә'лум олдуғу үзрә нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур. Илк бахышда белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, сифәтин суаллары маһијјәт е'тибарилә бир-биринә јахындыр, онлар синонимлик тәшкил едир; һәр һансы сифәтә нечә? нә чүр? һансы? суалларындан һәр бирини вермәк мүмкүндүр. Әслиндә исә белә дејил. Сифәтин суалларындан һәр биринин өзүнәмәхсус мә'на инчәлији, чаларлығы вар. Мәсәлән, Сәмранын кичик бачысы тохучудур чүмләсиндә кичик сөзү сифәтин суалларынын үчүнә дә чаваб ола билир. Лакин мәсәләјә диггәтлә јанашдыгда ајдын олур ки, бу сифәт (кичик) нечә? нә чүр? суалларындан даһа чох һансы? суалыны тәләб едир. Демәли, әшјанын әламәтләрини фәргләндирмәкдә, башга чүр десәк, сифәти мүкәммәл өјрәнмәкдә грамматик суаллара чидди әһәмијјәт верилмәси дә зәруридир.

Әвәзлик бир сыра өзүнәмәхсус әламәтләринә көрә адла бағлы олан дикәр нитг һиссәләриндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Бу морфоложи категоријаја аид сөзләр конкрет мә'на билдирмир; әшјанын адыны, әламәтини, мигдар вә сырасыны, бә'зән дә һәрәкәтин јерини әвәз едән сөзләр кими ишләнир. Әвәзлијин тә'рифи, доғру олараг мәһз бу әламәтләр әсасында формалашдырылмышдыр: «Исим, сифәт, сај вә ја зәрфин јериндә ишләнән нитг һиссәсинә әвәзлик дејилир». (бах: А. Ахундов, Б. Әһмәдов, Азәрбајчан дили, 5-чи синиф үчүн дәрслик, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1982, сәһ. 108).

Шакирдләр бу тә'риф әсасында исмин јериндә ишләнән әвәзликләри асанлыгла мәнимсәјир, она аид чохлу мисаллар сөјләмәји бачарырлар. Сифәт, сај вә зәрф сөзләрини әвәз едән әвәзликләр исә чәтин дәрк едилир, онлара мисаллар кәтирмәк шакирдләр үчүн, нечә дејәрләр, чәтин бир проблемә чеврилир. Бу чәтинлик тәкчә орта үмумтәһсил мәктәбиндә дејил, али мәктәбләрә гәбул имтаһанлары заманы да өзүнү ачыг-ајдын көстәрир. Һәтта филолокија факүлтәсинә гәбул

Scanned with CamScanner

олунмаг үчүн Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан (шифаһи) имтаһан верән абитуријентләр белә, әвәзлијин јалныз исим јериндә ишләнмәсинә аид мисаллар сөјләмәклә кифајәтләнирләр. Бу, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлир ки, орта үмумтәһсил мәктәбиндә әвәзлијин тә'рифи өјрәдиләркән бу грамматик категоријанын сифәт, сај вә зәрфин јериндә ишләдилмәси үзәриндән сүкутла кечилир. Дилдә әвәзликләр исимләри даһа чох әвәз етдикләри үчүн мәктәблиләрин диггәтини анчаг бу истигамәтә јөнәлдирләр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, әвәзликләрин тә'рифи өјрәдиләркән шакирдләрдә белә бир тәсәввүр јарадылмалыдыр ки, әвәзликләр һансы нитг һиссәсинин јериндә ишләнирсә, һәмин нитг һиссәсинә аид әламәтләри өзүндә тәзаһүр етдирир. Елә бурадан чыхыш едәрәк мәктәблиләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, әвәзлик чүмләдә һансы нитг һиссәсинә аид сөзү әвәз едирсә, онун суалына да чаваб олур. Бу билик әвәзликләрин суаллары илә әлагәдар гаршыја чыхан чәтинлијин гаршысыны алмаг үчүн чох фајдалыдыр.

Мә'лумдур ки, әвәзликләр чүмләдә јалныз сөзләри әвәз етмәклә мәһдудлашмыр. Бә'зән бир чүмләнин, јахуд абзасын јериндә дә ишләнә билир; мәсәлән, **Вүгар гочаҹын голундан тутуб почта апарды. Бу, пионерә хас олан әсл мүсбәт кејфијјәтдир.** Бу мисалда икинчи чүмләдәки **бу** әвәзлији биринчи чүмләдәки фикри әвәз етмишдир. Доғрудур, әвәзлијин бу хүсусијјәтини шакирдләр бир гәдәр кеч мәнимсәјирләр. Буна бахмајараг, дилдә өзүнү көстәрән вә нитг инкишафы бахымындан, хүсусән фикрин јығчамлығы, лакониклији чәһәтдән мүһүм әһәмијјәтә малик олан һәмин мәсәләнин үстүндән сүкутла кечмәк олмаз. Әкс тәгдирдә мәктәблиләр әвәзлик һаггында там, ајдын тәсәввүрә малик ола билмәзләр.

Мирзә Ибраһимов фолклоризминин хүсусијјәтләри

Шамхәлил **МӘММӘДОВ**

Марксизм-ленинизм баниләри халга мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин јарадычысы кими гијмәт вермиш, онун билаваситә јарадычылығы олан фолклоруна е'тибарлы мәнбә, гијмәтли сәнәд кими јанашмыш, халг јарадычылығынын, һәгиги халги, милли јазылы әдәбијјат әсәрләринин тарихи-идраки вә ингилаби-тәблиғи әһәмијјәти барәдә дәјәрли фикирләр сөјләмишләр.

Қ. Маркс вә Ф. Енкелс фолклордан истифадә етмиш, шифаһи сөз сәнәти поетикасындан бәһрәләнмәни јүксәк гијмәтләндирмиш, јазычылары фолклор ән'әнәләринә јахынлашмаға чағырмышлар (Бах: А. Дымшитс, К. Маркс и Ф. Енкелс и неметскаја литература. Москва, «Художественнаја литература», 1973, сәһ. 57).

Шифаһи халг әдәбијјатынын, үмумијјәтлә, халг јарадычылығынын түкәнмәз јарадычылыг гајнағы олмасы чәһәти В. И. Ленинин диггәтини чәлб етмиш, елми тәфәккүр нәһәнки Совет һакимијјәтинин илк күнләриндә етдији тарихи нитгләриндән бириндә халг јарадычылығына, онун мәнбә вә гајнаг кими ролуна јүксәк гијмәт верәрәк демишдир: «Јалныз халга инананлар, **чанлы халг јарадычылығы булағындан су ичәнләр** (курсив мәнимдир—Ш. М.) галиб кәлиб һакимијјәти әлдә сахлајачаглар» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшрдән тәрчүмә, 26-чы чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 294).

CamScanner ile tarandı

Партијамызын Мәркәзи Комитәси әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында гәрар вә көстәришләриндә һәмишә марксизм-ленинизм баниләринин әдәбијјат вә инчәсәнәтлә бағлы нәзәри ирсинә әсасланмыш, әдәбијјат һаггында гәрар вә көстәришләриндә бәдии јарадычылығын халг һәјаты, мә'нәвијјаты илә гырылмаз әлагәси мәсәләсини хүсуси гејд етмишдир. Совет әдәбијјатшүнаслығында бәдии әсәрин халгын дүнјакөрүшү вә психолокијасыны, әхлаги вә мә'нәви зәнкинлијини экс етдирмәси, јазычынын јарадычылыгда халг әдәбијјатындан истифадә етмәси—фолклоризми сәнәткарлығын башлыча мәзијјәтләриндән бири кими гијмәтләндирилир.

Совет әдәбијјатынын классик Азәрбајчан әдәбијјатындан алдығы тарихи-әдәби ән'әнәләрдән бири онун фолклордан бәһрәләнмәсидир. Хәлгилијин мәзмунуну тәшкил едән башлыча тәркиб һиссәси олан фолклоризм тарихи—әдәби ән'әнә кими совет әдәбијјатында да давам вә инкишаф етдирилмәкдәдир. Совет әдәбијјатында тарихи инкишафын бүтүн мәрһәләләриндә мөвзу вә идеја оржиналлығыны, һуманизм вә демократизмини, бәшәрилијини сахлајан фолклордан—аталар сөзү, бајаты, лајла вә охшамалардан, халг маһныларындан усталыгла, сәнәткарлыгла, сосиализм реализми методунун естетик-бәдии принсипләри сәвијјәсиндә истифадә драматуркијада Чәфәр Чаббарлынын, поезијада Сәмәд Вурғунун, бәдии нәсрдә Мehди Һүсејн вә Мирзә Ибраһимов кими көркәмли сәнәткарларын адлары илә бағлыдыр. Бу сәнәткарларын јарадычылығы бир дә она көрә марагдыдыр ки, онлар фолклоризмин Азәрбајчан совет әдәбијјатында парлаг нүмунәләрини јаратмагла јанашы, һәм дә Азәрбајчан совет фолклоршүнаслыг елминин јаранмасында бөјүк хидмәт көстәрмиш, мараглы, әдәби-нәзәри дәјәри илә диггәти чәлб едән мәгаләләр јазмышлар. Бу чәһәтдән халг јазычысы, академик М. Ибраһимовун јарадычылығы сечилир. О, «Ашыг јарадычылығында реализм» адлы санбаллы китабын мүәллифидир. Бурадан ајдын олур ки, Азәрбајчан совет әдәбијјаты нүмајәндәләринин фолклоризми өз мәзмуну илә классик ирсин фолклоризминдән фәргләнир. Совет дөврүндә јашајыб јаратмыш вә ја јашајан шаир, јазычы вә ја драматургун фолклоризми ики мүһүм компонентдән ибарәтдир: сәнәткарын шифаһи халг әдәбијјатындан истифадә етмәси фактлары вә онун халг јарадычылығы һаггында әдәби-нәзәри, елми-публисист мәгаләләри. Бу күн Азәрбајчан совет әдәбијјаты фолклоризминин үчүнчү бир тәрәфи ортаја чыхмышдыр; бу, совет әдибләринин әсәрләриндән ајры-ајры бејт, мисра, һикмәтли кәлам вә афоризмләрин кениш мигјасда јајылмасы, шифаһи нитгдә ишләдилмәси, һикмәтли кәлам вә афоризм топлуларына дахил едилмәси, гәзет вә журнал сәһифәләриндәки мүвафиг күшәләрдә тәблиғ олунмасыдыр.

Мирзә Ибраһимов јарадычылығы бу бахымдан диггәти хүсусилә чәлб едир.

М. Ә. Ибраһимов Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихиндә јазычы, драматург, кинодраматург, публисист, шаир, ичтимаи хадим вә нәһајәт, алим кими хүсуси јер тутур. Онунчу синфин әдәбијјат програмында сәнәткарын һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә 6 саат вахт ајрылмышдыр. Бу вахт әрзиндә мүәллим М. Ибраһимову һәм дә бир әдәбијјатшүнас кими шакирдләрә танытмалы, ону ашыг јарадычылығынын, фолклорун бу гәдим вә чохфунксијалы голунун биличиси кими тәгдим етмәлидир.

Шифаһи халг әдәбијјатындан истифадәнин бир нөв стабиллик кәсб етмиш мәзмуну вардыр. Сәнәткарларымыз фолклорун аталар сөзләри вә мәсәлләр, нәсиһәтләр, нағыл вә әфсанәләр, рәвајәт вә ләтифәләр

Scanned with CamScanner

кими нөвләриндән истифадә етмишләр (1); јазычы, шаир вә драматург фолклорун мотивиндән, образ вә поетикасындан ејнилә истифадә етмишдир (2); әдиб јарадычылығында фолклор поетикасындан анчаг бәһрәләнмишдир, һәм дә бу бәһрәләнмә анчаг вә анчаг даһа чох форма бахымындан диггәти чәлб едир (3); шифаһи халг әдәбијјатындан истифадә вар, һәм дә бу бәһрәләнмә чохкомпонентли олуб, әдибин сәнәткарлығынын бүтүн тәрәфләриндә һисс едилир (4).

Мирзә Ибраһимов јарадычылығында һәмин тәрәфләрин дөрдү дә мүшаһидә олунур. Бу бахымдан Мирзә Ибраһимовун тәкчә ири һәчмли нәср әсәрләри вә пјесләри дејил, һекајәләри дә фолклоризминин зәнкинлији илә диггәти чәлб едир. Әдибин сәккизиллик мәктәбдә (V синифдә) өјрәдилән илк әсәри «Пәри хала вә Ленин» һекајәсидир.

Азәрбајчан Ленинианасынын гијмәтли нүмунәси олан бу әсәрдә Азәрбајчан кәндиндә Апрел ингилабы әрәфәсиндә синфи мүбаризә, ичтимаи-сијаси вәзијјәт гәләмә алынмыш, азадлыг уғрунда мүбаризә тарихиндән јаддагалан епизодлар сәнәткарлыгла үмумиләшдирилмишдир. Һекајәнин садә, јығчам вә образлы дили, биткин композисијасы кими, фолклоризми дә диггәти чәлб едир. «Дабанлары јаман гызыб», «ач тојуг јатар јухусунда дары көрәр», «јујулмамыш чөмчә кими аралыға дүртүлмә», «дәрјада кәмиләри батыб», «аллаһ ағзындан ешитсин», «ја ләлә шәләни, ја шәлә ләләни» кими идеоматик ифадәләр, аталар сөзү вә мәсәлләр, алгыш вә бајаты бу әсәрин фолклоризмини тәшкил едир. Һекајәнин сүжети илә бағлы Зәманә гары әфсанәси, гәза ингилаб комитәси сәдринин дилиндән верилмиш рәвајәт бу фолклоризмин башлыча мотивидир.

Бу бахымдан әдибин VI синифдә өјрәнилән «Азад» һекајәси дә мараг доғурур. Бурада фолклоризмин башлыча мәзмуну идеоматик ифадәләр вә аталар сөзләриндән ибарәтдир.

М. Ибраһимов фолклоризми бүтүн зәнкинлији вә чохкомпонентлији илә «Бөјүк дајаг» романында өз әксини тапмышдыр.

«Бөјүк дајаг» романы Азәрбајчан совет нәсринин гијмәтли нүмунәләриндән олуб, совет кәндинин инкишафы, сосиализм гуручулуғунун кениш перспективләри, совет адамынын идеја-сијаси мәтинлији, әмәксевәрлији, торпаға бағлылығы һаггында охучуда ајдын тәсәввүр јарадан, бәдии лөвһәләрдә сөһбәт ачан гијмәтли әсәрдир.

Романын дили садәлији, чанлылығы вә образлылығы илә диггәти чәлб едир. Бу образлылыгда јығчамлыг вә чанлылыг фраземләрин, халг әдәбијјатындан алынмыш аталар сөзләри вә мәсәлләрин тә'сири шәксиздир. Әсәрдә јазычынын фолклоризминин башлыча мәзмуну аталар сөзләри вә мәсәлләр, алгыш вә гарғышлар, бир нечә рәвајәт, әфсанә вә нағыл мотиви, фразеоложи бирләшмәләр тәшкил едир: «Сәбр илә һалва олар, еј гора сәндән». «Кечи чан һајында, гәссаб пиј һајында», «Әләкчинин гыл верәни». «Јујулмамыш чөмчә». «Сәнин чиловуну чәкмәк мәнә борч олсун». «Он ики имама јалварынча бир аллаһа јалвар». «Бычаг вурсан ганы чыхмазды». «Көз көрдүјүнә алышар». «Гыз ушағы сүртүлмүш ашыг кими алчы дурмаз». «Ағыр отурар, батман кәләр». «Ачыглы башда ағыл олмаз». «Ипини гырмыш дана». «Адыны чәк, гулағыны бур». «Евдә бишмәјиб, гоншудан кәлмәјиб». «Күрдүн нәји олса, оғурлуғу олмаз». «Пендири дәри сахлар, арвады әри». «Армудун јахшысыны мешәдә чаггал јејәр». «Варын верән утанмаз». «Сүднән кәлән сүмүклә чыхар». «Мал јијәсинә чәкмәсә һарамдыр»...

Аз бир гисми әһатә олунмуш бу нүмунәләр халг јазычысынын фолклоризми һаггында мүәјјән фактик тәсәввүр јарадыр. Мараглы вә характерик чәһәт будур ки, Мирзә Ибраһимов мә'лум ән'әнәни горујур; һәр бир образын тәбиәтинә, мә'нәвијјатына ујғун шәкилдә аталар сөзү, мәсәл ишләдир. Јери кәлдикдә чох бөјүк дәгигликлә, јарадычылыгла фолклор нүмунәләриндә дүзәлиш—дәјишдирмә апарыр: «Өзүнә хәлбир чала билмир, башгасына әләк әләјир», «Гарабағын гуру бәјләри» вә с.

Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романындакы фолклоризмин бир тәрәфини бајатылар, әсәрдә бә'зән гыса мәзмуну верилән, јахуд өтәри тохунулан нағыл, әфсанә, дастан епизодлары тәшкил едир. Ширзадын дилиндән верилмиш бајатылар өз идеја-мәзмуну, бәдии-естетик дәјәри илә диггәти чәлб едир. Бу бајатыларда севән бир гәлбин инам долу һәсрәт вә нискили, истәк вә амалы чох експрессив вә ачыг шәкилдә бәјан едилир:

Араз башдан лил кәлир,
Дәстә-дәстә күл кәлир.
Нејләрәм белә јары
Ајда, илдә бир кәлир.

Күн кетди јатан јерә,
Ај кетди батан јерә.
Синәмә нишан гојдум
Јар охун атан јерә.

Романда Пәршан Мајаја суговушан һаггында мүхтәлиф варианты олан бир әфсанә данышыр: Күр оғландыр, Араз гыз вә онлар чаја дөнүб бир-биринә говушмаг үчүн дағлары, дүзләри кечиб кәлирләр. Әслиндә бу әфсанәдир вә заһирән буна нағыл дејилмәси е'тираз доғурур. Лакин халг әдәбијјатына јахындан бәләд олан һәр кәс бурада башга бир чәһәти мүшаһидә едә биләр: Мирзә мүәллим халг әдәбијјатына бир тәдгигатчы кими дејил, һәм дә бир топлајычы кими бәләддир. Ел арасында әфсанә, рәвајәт вә нағыллар елә чох вахт «нағыл» адландырылыр. Доғрудур. бунлар форма вә мәзмун, поетика е'тибарилә ајдынча сечилир, лакин бунлар нағылчылар, синәдәфтәрләр тәрәфиндән елә о чүр дә адландырылыр. Бу чүр бәдии детал дәгиглији анчаг халг әдәбијјатына дәриндән бәләд олан сәнәткар тәрәфиндән көзләнилә биләр.

Халг јазычысынын әсәрдә мүрачиәт етдији шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән бири алгыш вә гарғышлардыр. Шифаһи сөз сәнәтимизин афористик жанрлары арасында хүсуси јер тутан алгыш вә гарғышлар образын мә'нәви аләми, психолокијасы, тәбиәти һаггында информасија верир, гаршыдакына мүнасибәтин бир нөв ифадәси кими диггәти чәлб едир: «Сәни көрүм хошбәхт оласан». «Бир јердә гарыјыб-гочаласыныз». «Јаланчынын дилинә чибан чыхсын» вә с.

Шифаһи халг әдәбијјатынын топланылмамыш, анчаг епизодик шәкилдә тәдгигә чәлб едилмиш нөвләри арасында сынамалар мүәјјән јер тутур. Әсрләр боју мүшаһидәдән сонра үмумиләшдирилән, нәтичә вә сәбәбләри садәлөвһ материализм бахымындан арашдырылан сынамалара халг јазычысы мүстәгим мә'нада јанашмышдыр. Бу чәһәтин өзү Мирзә Ибраһимовун халг јарадычылығына марксист-ленинчи әдәбијјатшүнаслыг бахымындан објектив мүнасибәтинин һәлә тохунулмамыш, ачылмамыш чәһәтләриндән сораг верир. Әдиб халг сынамаларынын күндәлик мүшаһидәдән доған вә әсассызлығына шүбһә аз олан нүмунәләрини алыр, буну әсасландырыр, тәсвир етдији әдәби фактларла тәсдигләјир. Рүстәм киши илә илк танышлыгда баш вермиш гангаралдан һадисәләрин сәбәби—көкү бу чүр мә'наландырылыр:

«Бу күн сәһәрдән Рүстәм кишинин иши дүз кәтирмирди, санки јолунун үстүндән гара пишик адламыш, ја да габағына довшан чыхмышды».

Һәгиги хәлги сәнәткар үчүн вачиб вә мәгбул сајылан хүсусијјәтләрдән бири онун һикмәтли кәламлары, афоризмләри, башга сөзлә десәк, халг актив бәдии фондуна вердији зәрб-мәсәлләри, аталар сөзләри кими ишләнән фикирләридир. Бу тәләб бахымындан да Мирзә Ибраһимов јарадычылығы диггәти чәлб едир. Тәкчә «Бөјүк дајаг»

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

романынын илк сәһифәләринин бу чәһәтдән арашдырылмасы мараглы бәдии фактлар верир: «Хасијјәт дон дејил ки, тәзәсини тикдирәсән». «Дост үрәји дост овчунда». «Адам нә гәдәр кичиклик еләсә, о гәдәр бөјүјәр». «Мәһәббәти дағдан ашағы ахан чај кимидир». «Кимин ки, јахшы досту вар, о хошбәхтдир». «Ешг габағында јола кәлмәјән тәрс јохдур». «Инсан торпағын шөһрәтини артырар». «Ачы су бир алаг да битирмәз». «Ачизлик адамын биринчи дүшмәнидир». «Ачкөзлүк адамын бәдбәхтлијидир». «Јал ашағы отлајандан бир адам хејир көрмәјиб». «Тәмиз вә пак мәһәббәтлә исинән гадын јатағы мүгәддәсдир». «Севкисиз сәдагәт јохдур» вә с.

Мирзә Ибраһимов јарадычылығындан бәһс едәркән бу фактлар онун фолклоризминин башлыча тәрәфләриндән бири тәк нәзәрә алынмалы, шакирдләрә мә'лумат верилмәли, халг јазычысынын әсәрләринин бәдии кејфијјәтләриндән бири кими гәбул едилмәлидир.

Көркәмли әдиб, танынмыш әдәбијјатшүнас вә дүнја шөһрәтли ичтимаи хадимин фолклоризминин спесифик бир чәһәтини онун шифаһи халг әдәбијјаты, халг мусигиси, хүсусән халг јарадычылығы һаггында фикирләри әксини тапмыш мәгаләләри, хүсусән «Ашыг јарадычылығында реализм» китабы тәшкил едир. Китабда Гурбани, Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, хүсусән Ашыг Әләскәр кими көркәмли ашыгларын ирсинин бәдии-естетик дәјәри илк дәфә реализм методунун критеријалары әсасында тәһлил олунмуш, ашыг јарадычылығынын әдәбијјат вә мәдәнијјәт тарихимиздә ролу ајдын көстәрилмишдир.

Пролетар әдиби М. Горки бөјүк јазычыларын јарадычылығыны «бүтөв дүнја» кими гијмәтләндирирди. Шакирдләри бу дүнјаја апармаг үчүн әввәлчә онлара шәхсијјәтин һәјаты, јазычынын јарадычылыг ахтарышлары һаггында данышмаг лазымдыр. Бу, сәнәткарын фәрди јарадычылыг јолуну јахшы баша дүшмәјә көмәк едир. Белә ки, шәхсијјәтин һәјатынын онун јарадычылығы илә сых әлагәси вар вә шакирдләр тәрәфиндән һәмин әлагәнин тапылмасы вә өјрәнилмәси әдәбијјат тә'лиминин фәаллашдырылмасы демәкдир.

Азәрбајчанын халг јазычысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, академик Мирзә Ибраһимовун јарадычылығы бу мә'нада «бүтөв дүнја»дыр. Онун һәјаты—әмәклә, Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәси, халга бағлы әдәбијјат вә инчәсәнәтин јараныб инкишаф етмәси наминә сәрф олунан јазычы—дөвләт хадими әмәји илә сәчијјәләнән биографијасы јарадычылығы илә сых бағлыдыр. Бу мә'нада Мирзә Ибраһимовун һәјат вә јарадычылығынын орта мәктәбдә тәдриси заманы ону шакирдләрә бир јазычы, драматург, публисист, кинодраматург, ичтимаи хадим кими өјрәтмәк «бүтөв дүнја» фикри бахымындан натамам олард. Мирзә Ибраһимовун әсәрләриндәки реализмин, хәлгилијин, бәшәрилијин, јүксәк мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләрин көкү һардаса онун әдәби-тәнгиди көрүшләри илә сых бағлыдыр. Онун әдәби-естетик көрүшләри, мүвафиг тезисләр, мүддәалар бәдии әсәрләриндә образлы тәһлилини—әксини тапмышдыр. Одур ки, әдибин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси заманы онун әдәби шөһрәтини тә'мин едән мәсәләләрин өјрәнилмәсинә, о чүмләдән М. Ибраһимов фолклоризминин мәнимсәдилмәсинә диггәт јетирилмәли, онун сәнәт уғурлары сәнәт һаггында фикирләри илә әлагәдә чатдырылмалыдыр.

●

Шакирдләрин аилә һәјатына һазырланмасында әдәбијјат курсунун имканларындан истифадә тәчрүбәсиндән

Акиф АББАСОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја «Әдәбијјат тәдриси һаггында» мәгаләсиндә јазырды: «Бөјүмәкдә олан нәслә тә'сир етмәк үчүн әдәбијјат чох гүдрәтли васитәдир. Әдәбијјат кәнч нәслә һәјаты, адамлары анламагда, баша дүшмәкдә, адамларын нә илә јашадыгларыны, нә илә нәфәс алдыгларыны өјрәнмәкдә көмәк едә биләр, адамлары танымагда, онлары һәјәчанландыран шејләрин нәдән ибарәт олдуғуну баша дүшмәкдә көмәк едә биләр.

Әдәбијјат инсанын әхлагына, рәфтарына, онун дүнјакөрүшүнә тә'сир едир» (Н. К. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, Маариф, 1966, сәһ. 268).

Бөјүк педагогун сөзләриндә дәрин һегигәт вар. VIII—X синиф шакирдләринин мә'нәви тәрбијәсиндә әдәбијјат курсунун имканлары кенишдир. Бәдии образларын, характерләрин, ајры-ајры вәзијјәтләрин тәһлили шакирдләрин кәләчәк аилә һәјатына вә ушагларын тәрбијәси ишинә һазырланмасында, валидејнә һөрмәт вә мәһәббәтин ашыланмасында, кәләчәк әрин (арвадын) идеала инам һиссини формалашдырмагда, мәһәббәт, никаһ, аилә мүнасибәтләри барәсиндә биликләринин дәринләшмәсиндә әвәзсиз рола маликдир.

Бу имканлары, һәр шејдән әввәл, VIII синифдә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны үзрә «Газан ханын евинин јағмаланмасы» боју, Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин», М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун», А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин» поемалары, IX синифдә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасы, Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәси, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Өлүләр», Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», X синифдә Ч. Чаббарлынын «Алмаз», С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» әсәрләриндә, С. Вурғунун «Вагиф» драмында, С. Рәһимовун «Меһман» повестиндә, М. Һүсејнин «Абшерон», М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романларында көрмәк олар.

Шакирдләр «Газан ханын евинин јағмаланмасы» бојунда Бурла хатынын, «Ана вә почталјон»да ананын јүксәк мә'нәви аләми, өвлада үлви аналыг мәһәббәти илә таныш олур, Лејлинин («Лејли вә Мәчнун»), Зејнәбин («Данабаш кәндинин әһвалатлары»), Назлынын («Өлүләр») вә б. тимсалында Азәрбајчан гадынларынын совет һакимијјәтиндән әввәлки дөврләрдә ағыр, һүгугсуз, көлә вәзијјәтини, мүһитин, ичтимаи гурулушун азад севкијә, гаршылыглы вә саф мәһәббәтә, гадын азадлығына нечә бир манеә олдуғуну конкрет олараг көрүр, Татјананын («Јевкени Онекин») характериндәки садәлији, онун мә'нәви аләминин зәнкинлијини дујур, Алмаз кими азәрбајчанлы гызынын азадлығы, јенилик уғрунда мүбаризәси илә таныш олурлар.

VIII—IX синифләрин әдәбијјат курсунда «Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр» башлығы алтында әлавә саатлар ајрылмышдыр. Һәмин саатларда адлары чәкилән И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост», «Сән һәмишә мәнимләсән», Б. Ваһабзадәнин «Јағышдан сонра», Н. Хәзринин «Сән јанмасан» вә «Әкс сәда», И. Гасымовун «Нағыл башланды» әсәрләри барәдә даны-

CS CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

шыларкән аилә-мәишәт, мәһәббәт мәсәләләринин, гызла оғлан, аилә үзвләри арасындакы мүнасибәтләрин тәһлилини өн плана чәкмәк олар.

Биз республикамызын бир чох әдәбијјат мүәллимләринин дәрсләриндә иштирак етмишик. Мәгсәдимиз ајры-ајры мөвзуларын тәдриси просесиндә мәһәббәт, аилә, никаһ, аилә мүнасибәтләри, идеала сәдагәт, әр-арвад арасындакы гаршылыглы һөрмәт, сәмимијјәт, бир-бирини баша дүшмәк бачарығынын шакирдләрә нечә ашыланмасыны ашкара чыхармаг олмушдур. Јери кәлдикчә иш тәчрүбәсиндән конкрет нүмунәләр кәтиририк.

Гусар рајонундакы Мучуг кәнд мәктәбинин мүәллими Вәлихан Сәфиханов дејир: «Шакирдләри аилә һәјатына һазырламаг үзрә фәалијјәтимдә тә'лимин тәрбијәедичи имканларындан истифадә етмәјә чалышырам. Мәсәлән, Н. Кәнчәвинин јарадычылығыны кечәркән изаһ едирәм ки, һуманист шаир јени аилә гуран кәнчләрин ики мүһүм тәләби рәһбәр тутмаларыны лазым билирди. Әввәлән, кәнчләр бир-бирләрини үрәкдән севмәли, икинчиси, евләнәркән кәбин әсасында издивачы рәсмиләшдирмәлидирләр.

«Хосров вә Ширин» поемасында Хосровун Мәрјамла евләнмәси вә бу издивачын ачы нәтичәси дә, «Лејли вә Мәчнун» поемасында Лејлинин зорла Ибн-Сәлама әрә верилмәси вә аиләнин тезликлә дағылмасы да аилә гуруларкән биринчи шәртә (гаршылыглы мәһәббәтә) әмәл олунмамасы илә әлагәдардыр. Лакин бә'зән аилә гуруларкән кәнчләрин бир-бирини үрәкдән севмәси дә кифајәт олмур. Әкәр белә олмасајды, Фәрһад Ширинлә, Мәчнун Лејли илә мөһкәм аилә гурардылар. Бу сәадәт һәмин кәнчләрә нәсиб олмамышдыр. Чүнки гадынын бүтүн инсани һүгуглардан мәһрум олдуғу, онун чансыз әшјә кими алыныб-сатылдығы бир дөврдә азад мәһәббәт үзәриндә аилә гурмаг мүмкүн дејилди.

Низамијә көрә, азад севки, гаршылыглы мәһәббәт аиләнин јарадылмасы үчүн башланғычдыр. Бундан сонра кәнчләр кәбинкәсмә мәрасимини һәјата кечирмәли вә јалныз бундан сонра аилә гурмалыдырлар. Қәбинсиз аилә јаратмаг дүзкүн дејилдир. Чүнки белә аиләдә кәләчәк ушагларын тәрбијәси позулур, әр-арвадын аиләјә мәс'улијјәт һисси азалыр.

«Хосров вә Ширин» поемасында Ширин Хосрову севир, өз тахт-тачыны бу севкијә гурбан вериб өлкәсини тәрк едир. Лакин Иранда Хосрову кәбинсиз гәбул етмир:

Анда олсун фитрәтә гида верәнә
Әглә чан, чанаса сәфа верәнә
Ки, шаһ олсан белә кәбинсиз
јенә
Јетишә билмәзсән истәкләринә.

«Лејли вә Мәчнун» поемасында да Лејли Мәчнуну өз варлығы гәдәр севдији үчүн дүшүнмәк оларды ки, фүрсәт дүшән кими өзүнү Мәчнунун ағушуна атачагдыр. Лакин әриндән үз дөндәрән Лејли јолда Мәчнуна раст кәлдикдә онунла узагда дајаныб сөһбәт едир, она јахынлашмыр. Чүнки Лејлинин гадынлыг ләјагәтини горумаг һисси буна јол вермир.

Әли Бајрамлы шәһәр 16 нөмрәли мәктәбин мүәллими Асиф Һүсејнов М. Ф. Ахундовун јарадычылығыны тәдрис едәркән әдибин аилә, аилә мүнасибәтләри, севәнләрин давранныш мәдәнијјәти, бир-биринин һалына јанмаг вә бир чинсин өзүнү дикәр чинсә һәср етмәк бачарығы, гадынын характеринин мәһәббәт вә аилә мүнасибәтләриндә мүәјјән мә'нада әсас олдуғу һаггында идејалары шакирдләрин нәзәринә хүсуси олараг чатдырыр.

Көркәмли совет педагогу Н. Қ. Крупскаја демишдир: «Әдәбијјат курсунун вәзифәләриндән бири тәнгид етмәји өјрәтмәкдән ибарәтдир. Мәһз буна көрә дә әдәбијјат курсунда бәдии әдәбијјатын тәһлили көркәмли јер тутмалыдыр» (Н. Қ. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри. Бакы, Маариф, 1966, сәһ., 273).

CamScanner ile tarandı

Асиф мүәллим өзүнүн практик фәалијјәтиндә бу мүддәаны әсас тутур. О, көстәрир ки, һәмин дөврдә гыз әрә вериләркән онун рә'ји нәзәрә алынмырды, ону арвадлы кишијә белә верирдиләр. Бу вахт адәтән валидејн, јахуд аиләдә нүфузу бөјүк олан аиләнин јахын адамы гызы һәмин шәхсә верәркән өз мәнафејини, һәмин шәхсин вар-дөвләтини әсас көтүрүрдү.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндә азәрбајчанлы гадынлары көлә һалына салан, онлары мә'нәви һүгугсузлуға мәһкум едән ичтимаи-сијаси гурулуш вә шәриәт ганунлары тәнгид едилир. Јардымлы рајонундакы Һамаркәнд мәктәбинин мүәллими Рәсул Абдулов һәмин әсәрин тәдриси просесиндә марaглы иш методларындан истифадә едир. Мүәллим, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрә мүнасибәтини ашкара чыхармаг үчүн фронтал сорғудан истифадә едир:

М:—Әсәрдәки һансы һаллар совет ганунлары илә јолверилмәздир. (Худајарбәјин арвады ола-ола Зејнәби өзүнә сиғә етдирмәси. Азәрбајчан ССР Чинајәт Мәчәлләсинин 130-чу маддәсиндә дејилир: «Икиарвадлылыг вә ја чохарвадлыг... үч иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум етмә вә ја бир иләдәк мүддәтә ислаһ ишләри илә чәзаландырылыр» (Азәрбајчан ССР Чинајәт Мәчәлләси. Бакы, Азәрнәшр, 1976, сәһ., 71)

Шакирд:—Газы рүшвәт алараг Зејнәбин рәсми разылығы олмадан онун кәбинини Худајарбәјә кәсир, бу заман јаланчы шаһидләрдән истифадә едир. Һазырда, јә'ни Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра никаһын килсә вә јахуд мәсчид тәрәфиндән гејд едилмәсинин һеч бир һүгуги әсасы јохдур. Белә никаһ е'тибарлы вә рәсми һесаб олунмур. Икинчиси, гадыны әрә кетмәјә мәчбур етмә вә ја онун әрә кетмәсинә манеолма совет ганунлары илә ики иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум етмә вә ја бир иләдәк мүддәтә ислаһ ишләри вә ја ичтимаи мәзәммәтлә чәзаландырылыр (Јенә орада, сәһ. 70, маддә 128).

М:—Әсәрдә тәсвир едилән һадисәләрдән һансы һазырда әхлаг, коммунист әхлагы нормаларына зиддир? (Худајарбәј Зејнәбин әри Һејдәрлә вахты илә достлуг едирди. Һејдәр өлән кими исә дәрһал Зејнәбә елчи көндәрир).

М:—Зејнәби алмагда Худајарбәјин фикри нә иди? (Әриндән Зејнәбә бир аз вар-дөвләт галмышды. Худајарбәјин фикри һәмин вар-дөвләти әлә кечирмәк иди).

Беләликлә, шакирдләр совет ганунларынын, совет әхлаг нормаларынын ССРИ вәтәндашлары үчүн аилә-никаһ, мәһәббәт мәсәләләриндә нечә көзәл имканлар ачдығыны көрүр, совет ганунларынын һуманист характерини тәгдир едир, ејни заманда коммунист әхлагы нормаларына әмәл етмәк зәрурәти һисс едирләр.

Республикамызын габагчыл мүәллимләри М. Һүсејнин «Абшерон» романыны кечәркән шакирдләрин диггәтини әр-арвад арасындакы гаршылыглы мәһәббәт, һөрмәт вә сәмимијјәтә, мәһәббәтин үлвилијинә јөнәлдирләр.

Бакынын Гарадағ рајонундакы 228 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ибиш Гәһрәманов Гүдрәт вә Лалә арасындакы мүнасибәтләри өн плана чәкир. Әр дә, арвад да трест мүдиридирләр. Онлар бир-бирини севәрәк аилә гурмушлар. Бир гызлары да вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илк илләрдә нефт сәнајесиндә кәркин иш кедир. Гүдрәтлә Лаләнин трести јарышырлар. Бу јарыш әр-арвадын үмуми сә'јини даһа да бирләшдирир. Онлар тез-тез нефт мә'дәнләриндә, трестдә кечәләмәли олурлар. Бири евдә оланда, о бири иш башында, фәһләләрин јанында олур. Лакин бунларын һеч бири әр-арвадын гаршылыглы һөрмәтинә, е'тибарына вә мәс'улијјәтинә хәләл кәтирмир. Гүдрәтин нөгтеји-нәзәринә көрә, «Лалә јалныз вәфалы бир арвад дејил, јахын дост вә көмәкчи иди. Онлар көрүшмәјә имкан тапмадыглары заман бир-биринин јохлуғуну

Scanned with CamScanner

чох тез hисс едирдиләр» (М. hүсеји. Сечилмиш әсәрләри. 3-чү чилд. Бакы, Азәрнәшр, 1955, сәh., 51).

Сабирабад рајонундакы Шыхсалаhлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими hәсән Чаббаров һәмин әсәри тәдрис едәркән уста Рамазанын аиләсинин үзәриндә дајаныр. Көстәрир ки, уста Рамазанла Ниса нечә ајы, или биркә јола салмышлар. Меhрибан, гајғыкеш, сәмими бир әр-арвад кими доланмышлар. Онлар Бөјүк Вәтән мүhарибәсинин ағыр күнләрини дә чијинләриндә дашымышлар. Артыг мүhарибә чохдан гуртармышдыр. Чәбhәјә јола салдыглары оғуллары исә кери гајытмамышлар. Уста Рамазан нә гәдәр кәдәр ичәрисиндә олса да, ишдән мөhкәм јапышмышдыр, аиләдә јерли-јерсиз ганыгаралыг салмыр.

Әсәрдә дикәр бир аиләнин үзвләри илә таныш олуруг. Уста Рамазанын оғланларындан бири—Паша чәбhәдән гајыдыр. Лакин о, бир голуну итирмишдир. О, бөјүк интизарлыгла арвады Наиләнин тәк голла ону нечә гаршылајачағыны көзләјир.

«Уста Рамазан оғлундан: «Кәлини көрүбсән, јохса елә бирбаш бураја кәлдин?»— дејә сорушур.

«Јох, hәлә көрмәмишәм», ата... Бәлкә, о, мәни бирголлу көрүб үз дөндәрәчәк».

Ниса гары: «Елә демә, ағрын үрәјимә. hалал сүд әмиб... Јазығын көзү јолдадыр».

...Наилә: «Паша, мән сәни өз евимиздә көзләјирдим».

Паша: «Мән буна hәмишә архајын идим».

Шакирдләр Бөјүк Вәтән мүhарибәси илләриндә өз әрләрини, нишанлыларыны, гардашларыны, аталарыны чәбhәјә јола салан гадынларын, кәлинләрин, гызларын hүнәрләриндән сөз ачырлар. Көстәрирләр ки, әрини чәбhәдә итирмиш нечә-нечә гадын өзүнүн илк севкисинә, әhдинә садиг галараг әрә кетмәмиш, hәјатыны әринин јадикарыны—оғлуну, гызыны боја-баша чатдырмаға hәср етмишдир.

Көрүндүјү кими, мәhәббәт, никаh, аилә мүнасибәтләри hаггында әдәбијјат курсунун тәдриси илә бағлы мүәјјән тәрбијәви иш апарылмасы, шакирдләри аилә hәјатына hазырламагда тә'лимин тәрбијәедичи имканларындан истифадә едилмәси фајдалыдыр. Шакирдләр истәр-истәмәз аилә хошбәхтлијини тә'мин едәчәк мәсәләләр барәсиндә дүшүнүр, өз фикирләрини сөјләјир, јанлыш тәсәввүрләри мүәллим тәрәфиндән тәсhиh олунур.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәси

Бајрамәли АСЛАНОВ

Лерик рајонундакы Анзолу кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими, баш мүәллим, ССРИ маариф ә'лачысы

Партија вә hөкумәтимиз кәнчләрин коммунист тәрбијәси ишинә hәмишә бөјүк гајғы көстәрирләр. Сов.ИКП МК ијун (1983) пленумунда дејилмишдир: «...партија чалышыр ки, бизда инсан садәчә онлара билликләрин мүәјјән мәчмусунун ифадәчиси кими дејил, ән әввәл сосиализм чәмијјәтинин вәтәндашы кими, өз идеја мәгсәдләри, әхлагы вә мәнафеји, јүксәк әмәк вә давраныш мәдәнијјәти олан фәал коммунизм гуручусу кими тәрбијә едилсин»

Коммунист тәрбијәси иши олдугча кениш вә чохчәhәтлидир. Бунун үчүн шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшү тәрбијә етмәк, коммунист әхлаги нормаларыны онларын күндәлик давраныш нормаларына чевирмәк, физики камилләшмәсинә наил олмаг тәләб олунур. Бу мүгәддәс вәзифәни мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк үчүн hәр бир мүәллим, о чүмләдән Азәрбајчан дили мүәллими дә марксизм-ленинизм идејаларына дәриндән јијәләнмәли, партија вә hөкумәтимизин гәрар вә көстәришләрини әлдә рәhбәр тутмалыдыр. Бу чәhәти нәзәрә алан көркәмли педагог Н. К. Крупскаја јазмышдыр: «Коммунист тәрбијәси јалныз о заман дүзкүн гурулмуш олар ки, о елми чәhәтдән әсасландырылмыш олсун». (Н. К. Крупскаја, Сечилмиш педагожи әсәрләри. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1966, сәh. 95).

Коммунист әхлагы тәрбијәсинин мүhүм компонентләриндән бири совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәсидир. Вәтәнпәрвәрлик ән үлви, ән пак hисләрдән биридир. Онун әсасыны кәнчләрин сосиалист Вәтәнинә, совет халгларынын достлуг вә гардашлығына түкәнмәз мәhәббәт вә сәдагәти тәшкил едир.

Бүтүн тарих бoју вәтәнә дәрин мәhәббәт hисси халгымызы hәмишә гәhрәманлыглар көстәрмәјә, өз Вәтәнини көз бәбәји кими горумаға руhландырмышдыр. Бу hисс сосиализм гуручулуғу дөвүрүндә јени маhијјәт кәсб етмишдир. Сосиалист ингилабынын гәләбәси бүтүн зәhмәткешләри өз өлкәсинин саhиби етмишдир. Сосиалист вәтәнпәрвәрлији вәтәнпәрвәрлијин јени типи кими мејдана кәлмишдир. Сосиалист Вәтәнинә, доғма Коммунист Партијасына hәрарәтли мәhәббәт вә сонсуз сәдагәт бу вәтәнпәрвәрлијин әсас хүсусијјәтидир.

Шакирдләрдә совет вәтәнпәрвәрлији hиссини тәрбијә етмәк Азәрбајчан дили мүәллимләринин дә мүгәддәс борчудур. Тәәссүф ки, бә'зи дил-әдәбијјат мүәллимләри әсас диггәти програм материалларынын мәнимсәдилмәсинә јөнәлтмәклә мәhдудлашыр, тәрбијә ишинә кифајәт дәрәчәдә диггәт јетирмирләр. Хүсусән дил дәрсләриндә бу нөгсан өзүнү даhа габарыг шәкилдә көстәрир. Мүәллим јолдашларымла фәрди сөhбәтләримдә, методбирләшмә вә бөлмә ичласларында дәфәләрлә белә бир фикрин шаhиди олмушам ки, куја Азәрбајчан дили дәрсләриндә башлыча диггәт јалныз дилә аид ганун-гајдаларын мәнимсәнилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Шүбhәсиз ки, јанлыш фикирдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, тәрбијә иши дил тә'лиминдә дә диггәт мәркәзиндә сахланылдыгда, тә'лимлә тәрбијәнин вәhдәтинә риајәт етдикдә шакирдләрә мүвафиг билик, бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасы даhа еффектли олур. Бу фикри рајонумузун габагчыл мүәллимләриндән Лерик гәсәбә орта интернат-мәктәбин мүәллими, баш мүәллим М. Казымов, Лерик рајонундакы Чајруд кәнд орта мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим Р. Сејфуллајев вә башгалары да өз иш тәчрүбәләриндә газандыглары уғурлары илә тәсдиг едирләр. Мән бу јазымда Азәрбајчан дили дәрсләриндә совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәси саhәсиндә өз иш тәчрүбәмдән вә әлдә етдијим бә'зи нәтичәләр барәсиндә сөhбәт ачмағы гаршыја мәгсәд гојмушам.

Азәрбајчан дилинин тә'лими илә әлагәдар совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәсинә hәм синиф-тә'лим просесиндә, hәм дә синифдәнкәнар тәдбирләрдә хүсуси диггәт јетирирәм. Әввәлинчи илә әлагәдар ашағыдакы имканлардан истифадә едирәм: а) мүхтәлиф мөвзулара аид чалышмалар үзәриндә иш просесиндә; б) грамматик тәhлилдән истифадә просесиндә; в) ифадә вә иншаларын апарылмасы просесиндә.

1. **Мүхтәлиф мөвзулара аид чалышмалар үзәриндә иш просесиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси.** Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүәллим шакирдләри вәтәнпәрвәрлик

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

руһунда тәрбијә етмәк үчүн әввәлчәдән һазырлыг иши апармалыдыр. Мүхтәлиф мөвзулара аид материалларын изаһы вә мөһкәмләндирилмәси үчүн елә чалышма мәтнләри сечилмәлидир ки, онлар ејни заманда шакирдләрин совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәсинә көмәк көстәрсин. Мөвчуд дәрсликләрдәки чалышмаларын бир гисми бу тәләби өдәјир. Бу чәһәтдән IV синиф дәрслији (Ә. Әфәндизадә, Р. Әсәдов, Азәрбајчан дили, «Маариф» нәшријјаты, 1983) хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

IV синифдә «Һәмчинс үзвлү чүмләләр» (§ 16.) мөвзусунун тәдрисиндә шакирдләрә садаланан үзвләрдән сонра веркүл ишарәсинин ишләдилмәси өјрәдилир. 119-чу чалышмада «Бизим Вәтәнимиз» адлы мәтн хәбәрдарлыглы имла үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Һәмин мәтн мәктәблиләри достлуг, гардашлыг, Вәтәнә сәдагәт руһунда тәрбијә етмәк ишинә әлверишли имкан јарадыр. Шакирдләр өјрәнирләр ки, Вәтәнимиз учсуз-бучагсыздыр; бурада јашајан руслар, белоруслар, украјналылар, күрчүләр, ермәниләр, өзбәкләр вә башга халглар ваһид гардашлыг аиләсиндә бирләшмишләр. Совет адамлары доғма Вәтәнимизин көзәлләшмәси, чичәкләнмәси, даһа да варланмасы наминә әл-әлә вериб харигәләр јарадырлар.

IV синиф дәрслијиндәки 288-чи чалышмада тәк вә чәм исимләри (тәкмилләшдирилмиш програма әсасән һәмин мөвзу V синифдә өјрәдилир) сечмәк тәләб олунур. Чалышмада верилмиш кичик мәтн Талыш мешәләринә аиддир. Шакирдләр мәтндән тәк вә чәм исимләри сечиб јаздыгдан сонра онлара мешәләримиздә битән мәшһур ағач нөвләринин адларыны гејд етмәји тапшырырам. Сонра һәмин исимләрә мүвафиг чәм шәкилчиләрини әлавә етдирирәм.

А. С. Макаренко көстәрир ки, әкәр ушаг өз јахын адамларыны— атасыны, анасыны севмирсә, ондан өз вәтәнини севәчәјини көзләмәк чәтиндир. Вәтәнә мәһәббәт һиссинин тәрбијәси дә доғма кәнддән, рајондан башланыр; мәктәбли биринчи нөвбәдә, үзәриндә бөјүјүб бој атдығы торпағы севмәји өјрәнмәлидир. Тәсадүфи дејил ки, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, көркәмли совет шаири Рәсул Һәмзәтов «Мәним Дағыстаным» әсәриндә кениш Вәтәнимизә сонсуз вә түкәнмәз мәһәббәтинин тәрәннүмүнү дүнјаја көз ачдығы Сада аулундан башлајыр.

Чалышма јеринә јетирилдикдән сонра шакирдләрдә доғма торпаға вә чанлы тәбиәтә гајғы тәрбијә етмәк вә мәһәббәт ојатмаг мәгсәдилә рајонумуз һаггында онлара мә'лумат верирәм:

— Лерик рајону өз иглиминә вә чоғрафи мөвгејинә көрә республикамызын ән сәфалы кушәләриндән сајылыр. Рајонумуз узунөмүрлүләр дијары кими нәинки Совет Иттифагында, һәтта бүтүн дүнјада мәшһурдур. 150 илдән чох өмүр сүрмүш Маһмуд Ејвазов, Ширәли Мүслүмов рајонумузун сакинләри олмушлар. Һазырда рајонумузда јашы јүзү өтмүш нечә-нечә гочалар јашајырлар. Журналистләр, һәкимләр тез-тез һәмин узунөмүрлүләрин гонағы олурлар. Һамы тәсдиг едир ки, узун өмүр сүрмәјин әсас сәбәби рајонумузун тәмиз һавасы, шәфалы булаглары, көзәл мешәләридир. Биз әсрарәнкиз көзәллијә малик бир јердә јашамағымызла фәхр етмәли, онун мешәләрини, чанлы тәбиәтини горумалыјыг.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә имкан дахилиндә шакирдләри ССРИ Конститусијасынын ајры-ајры маддәләри үзәриндә чалышдырыр, онларын әсл вәтәнпәрвәрләр, бејнәлмиләлчиләр вә коммунизмин фәал гуручулары кими тәрбијә олунмаларына сә'ј көстәририәм. Мәсәлән, VI синифдә «Фе'лин вачиб формасы»ны кечәркән ашағыдакы мәтндә нөгтәләрин јеринә бурахылмыш шәкилчиләри артырмағы тәләб едирәм:

1. ССРИ вәтәндашы ССРИ Конститусијасына вә совет ганунларына

әмәл ет.., сосиалист биркәјашајыш гајдаларына һөрмәт ет.., ССРИ-нин вәтәндашы кими јүксәк ады дашы..дыр.

2. ССРИ вәтәндашлары тәбиәти гору.., онун сәрвәтләрини мүһафизә ет.. дирләр.

VII синифдә «Фе'ли бирләшмәләр» мөвзусунун тәдриси заманы ашағыдакы мәтни диктә едиб јаздырыр, үзәриндә мүвафиг орфографик иш апардыгдан сонра мәтндәки мәсдәр тәркибләрини тапыб, алтындан хәтт чәкмәји тәләб едирәм.

1. Сосиалист Вәтәнини мүдафиә етмәк ССРИ-нин һәр бир вәтәндашынын мүгәддәс борчудур.

2. Башга вәтәндашларын милли ләјагәтинә һөрмәт етмәк, чохмилләтли совет дөвләтинин милләтләри вә халглары арасында достлуғу мөһкәмләтмәк ССРИ-нин һәр бир вәтәндашынын борчудур.

3. Тарихи абидәләрин вә дикәр мәдәнијјәт сәрвәтләринин горунмасы гајғысына галмаг ССРИ вәтәндашларынын борчу вә вәзифәсидир. (ССРИ Конститусијасындан).

Ишин бу чүр тәшкили Конститусијамызын ајры-ајры маддәләрини шакирдләрин шүурлу мәнимсәмәсинә, онларын гәлбиндә вәтәнпәрвәрлик һиссинин аловланмасына көмәк көстәрир.

VII синифдә «Васитәсиз нитг» мөвзусу өјрәдиләркән шакирдләри ашағыдакы мисаллар үзәриндә ишләдирәм:

1) С. Вурғун јазмышдыр: «Өз чаныны Вәтәнимизин азадлығы уғрунда гурбан вермиш гәһрәманларымызын түрбәсини зијарәт етмәк, онлардакы мә'нәви көзәллијин бәдии абидәсини јаратмаг, онларын шәрәфинә өлмәз дастанлар јаратмаг коммунизм уғрунда мүбаризә демәкдир. 2) Чамбул демишдир: «Вәтән уғрунда өлүм — һәјатын давамыдыр». 3) Н. И. Пирогов: «Һәр бир мәктәб өз шакирдләринин сајы илә дејил, онларын шөһрәти илә танынар», — демишдир. 4) В. Һүго јазмышдыр: «Ән вачиб вәзифә халг үчүн ишләмәкдир».

2. Грамматик тәһлилдән истифадә просесиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси. Өјрәнилмиш материалы шакирдләрин нәзәри чәһәтдән нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини мүәјјәнләшдирмәк вә онларын билигләрини даһа да мөһкәмләндирмәк, дәринләшдирмәк үчүн грамматик тәһлилдән кениш истифадә едирәм. Тәһлил үчүн әввәлчәдән елә дидактик материал — сөз, сөз бирләшмәләри вә чүмләләр сечмәјә чалышырам ки, онлар ејни заманда шакирдләрин коммунист тәрбијәсинә көмәк етсин. Мәсәлән, VII синифдә чүмлә үзвләри кечилдикдән сонра, садә чүмләнин синтактик тәһлилинә аид ашағыдакы типли чүмләләрдән истифадә едирәм:

1. Вәтәнин бир гышы гүрбәтин јүз баһарындан јахшыдыр. (Аталар сөзү.) 2. Гүрбәт көрмәјән адам вәтәнин гәдрини билмәз. (Аталар сөзү.) 3. Сәнәткарын илһам очағы вәтән ешгидир. (С. Вурғун.) 4. Кичик сержант Кантарија вә Јегоров бајрағы Рејхстагын күнбәзинә санчдылар. 5. Үч Шөһрәт орденли Әли Һүсејнов Лерик рајонунун Дастер кәндиндә јашајыр. 6. Азәрбајчан кәнчләри өз елчиләрини БАМ-а јола салдылар. 7. Ленин мүкафаты лауреаты һәмјерлимиз Фәрман Салманов Сибирдә ишләјир. 8. Коммунизм гурмаг, ону јер үзәриндә бәргәрар етмәк кәнчләрин борчудур вә с.

3. Ифадә вә иншаларын апарылмасы просесиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси. Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәк үзрә ишләрә кениш јер верилир. Һәтта бу мәгсәд үчүн хүсуси дәрс саатлары ајрылыр. Белә дәрсләр шакирдләри мүстәгил дүшүнмәјә, мүһакимә јүрүтмәјә, ахтарычы, јарадычы олмаға сөвг едир.

Шакирдләри совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә етмәкдә «Кән-

Scanned with CamScanner

димизин тәбии көзәллији» (IV синифдә), «Бизим доғма Вәтәнимиз» (V синифдә), «Мән Вәтәни нә үчүн севирәм» (VI синифдә), «Гәһрәманлар унудулмур» (VII синифдә), «Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар» (VIII синифдә) вә с. мөвзулар үзрә апардығым иншаларда әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Инша јазыларын јүксәк мүвәффәгијјәти онларын апарылмасы үчүн көрүлән һазырлыг ишләриндән чох асылыдыр. «Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар» мөвзусунда инша јазы апармаг үчүн Вәтәнимизин азадлығы уғрунда гәһрәманлыглар костәрмиш чәсурлар һаггында шакирдләрлә кениш сөһбәт апарырам, онлара гәзет вә журналлардан мүвафиг материаллар сечдирирәм. Чалышырам ки, мәктәблиләр һәмин мөвзуда инша јазмаг үчүн конкрет фактларла таныш олсунлар; кифајәт гәдәр материал топласынлар вә системә салсынлар. Бу ишдә шакирдләрин фәалијјәтинә рәһбәрлик етмәклә јанашы, онлары өзүм дә ашағыдакы характерли фактларла таныш едирәм.

J. Ширванын «Булудлар дағылыр» романында Ләнкәран зонасында Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда апарылан мүбаризәдән бәһс олунур. Әсәрин әсас гәһрәманларындан бири олан Бала Мәммәд Лерик рајонунун Мистан кәндиндәндир. Бала Мәммәд болшевикләрин јахын көмәкчиси олмуш, Ләнкәранда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндә фәал иштирак етмишдир. Гәһрәманын доғулдуғу кәнддә онун абидәси вар. Мән шакирдләри абидәнин өнүнә апарыр, онлара чәсур гәһрәманын һәјаты һаггында мә'лумат верирәм.

Рајонумузда чыхан «Боллуг уғрунда» гәзетинин 7 јанвар 1967-чи ил тарихли нөмрәсиндә Бала Мәммәдин ингилаби мүбаризәсиндән бәһс едән бир јазы («Лерикдә бир күчә вар...») дәрч олунмушдур. Шакирдләри һәмин материалла таныш едирәм.

Рејхстаг диварында өз үнваныны јазан азәрбајчанлылардан бири дә рајонумузда ушагларын јахшы танындыглары Әли дајыдыр. Һазырда о, Лерик рајонунун Дастер кәндиндә јашајыр. Чәсур топчу олан Әли Һүсејнов һаггында А. Соловјовун «Боллуг уғрунда» гәзетиндә «Талыш дагларынын оғлу» адлы јазысы дәрч едилмишдир. Иншаја һазырлыг дөврүндә шакирдләрими һәмин јазы илә дә таныш едирәм.

Иншаја бу чүр һазырлыг апарылмасы шакирдләрә өз фикирләрини конкрет мисаллар әсасында ифадә етмәк имканы верир. Нәтиҹәдә онлар иншаны мүвәффәгијјәтлә, өзү дә мүстәгил шәкилдә вә һәвәслә јеринә јетирирләр.

«Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар» мөвзусунда апардығым инша јазы ишләринин бурада кениш тәһлилини вермәк имкан харичиндә олдуғу үчүн һәмин јазыларын бириндән јалныз бир парчаны нүмунә котүрмәклә кифајәтләнмәји лазым билдим.

«Биз доғма Вәтәндә бөјүјүрүк. Һамымыз ону дәрин мәһәббәтлә севирик. Вәтәнимиз доғма анамыз гәдәр бизим үчүн үлвидир, әзиздир. Вәтәнимиздә бу фираван һәјатымыз үчүн чәсур, горхмаз, мәрд, мүбариз гәһрәманларымыза борчлујуг.

Бала Мәммәд... Бу ад бизим һамымыза доғмадыр. Ләнкәран зонасында Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда фәал мүбаризә апаран Бала Мәммәд болшевикләрин ән јахын силаһдашы олмушдур. Вәтәнимизин, халгымызын азадлығы, хошбәхтлији наминә о, чанындан кечмишдир. Лакин Бала Мәммәдин ады әбәдилик рәмзинә чеврилмишдир. Дағлар гојнунда салынмыш јарашыглы Лерик гәсәбәсинин мәркәзи күчәләриндән бири онун адыны дашыјыр. Севимли јазычымыз J. Ширван «Булудлар дағылыр» романында Бала Мәммәдин әбәди һејкәлини учалтмышдыр. Гәһрәманын доғулдуғу Мистан кәнди јарашыглы гәсәбәни хатырладыр. Бурада онун абидәси учалыр. Биз Бала Мәммәдин абидәси өнүндә дајананда көзләримиз гаршысында туфанлы илләр чанланыр. Онун шүчаәти бизи Вәтәни даһа дәриндән севмәјә, јахшы охумаға чағырыр...»

Мәктәбимиздә шакирдләрин коммунист тәрбијәсинә, о, чүмләдән совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирмәјимиз өз сәмәрәли нәтиҹәсини верир. Мә'зунларымыз һаггында һәмишә хош сөзләр ешидирик. Мәктәбимиз Фиолетов адына совхозун әразисиндә јерләшир. Бурада гојунчулуг вә малдарлыгла мәшғул оланларын бир чоху бизим мәктәбин мә'зунларыдыр. Бир нечә ил әввәл фермаја кәлмиш Илтифат Һәбибов, Мәһрәмәли Чәфәров инди габагчыл чобан кими танынырлар. Сағычы Ағабачы Хаммәдова рајон Советинин депутатыдыр. Һәрби хидмәтдә олан мә'зунларымыз һаггында командалыгдан валидејнләрә, мәктәбимизә тәшәккүр мәктублары кәлир. Мә'зунларымыз арасында индијә кими ичтимаи-фајдалы әмәкдән кәнарда галана тәсадүф едилмәмишдир. Бүтүн бунлар бизи севиндирир, фәрәһләндирир.

Бураја гәдәр гејд етдикләримдән ајдын олур ки, Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә дә шакирдләрин совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә етмәк имканлары кенишдир. Бу имканлардан сәмәрәли истифадә олунмасы, хүсусән индики мәрһәләдә бөјүк актуаллыг кәсб едир.

●

Габагчыллығы өјрәнирәм

Иншалла ГУРБАНОВ

Имишли шәһәриндәки 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими, баш мүәллим

Габагчыл педагожи тәчрүбә. Бу сөзүн архасында илк нөвбәдә мүәллимин өз үзәриндә даим ишләмәси, елми вә педагожи усталығыны артырмасы дурур. Информасија васитәләринин күндән-күнә артмасына бахмајараг шакирдләрин тә'лим вә тәрбијәсиндә мүәллим әсас вә башлыча бир сима олараг галыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдин дәрин билик алмасы, формалашмасы мүәллимдән чох асылыдыр.

Мәшһур рус педагогу К. Д. Ушински демишдир: «Әкәр биз һәкимләрә өз сәһһәтимизи е'тибар едириксә, педагоглара ушагларымызын әхлагыны, ағлыны, руһуну вә бүтүн бунунла бәрабәр өз вәтәнимизин кәләчәјини е'тибар едирик». Одур ки, һәр бир мүәллим сечдији пешәнин сирләринә дәриндән бәләд олмалы, даим јенилији өјрәнмәли вә өз күндәлик ишиндә габагчылларын тәчрүбәсиндән сәмәрәли истифадә етмәлидир.

Шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, тә'лим-тәрбијәсинин тәшкилиндә әдәбијјатын имканлары кенишдир. Елми әсасларла сүбут едилмиш бир һәгигәтдир ки, тә'лим-тәрбијәнин јүксәлдилмәсиндә кабинет системинин бөјүк ролу вардыр. Мән өз ишимә мүасир тәләбләрә чаваб верә биләчәк фәнн кабинетинин тәшкилиндән башладым.

ХМШ вә мәктәб рәһбәринин көмәји илә мәктәбдәки әдәбијјат кабинетинин тәкмилләшдирилмиш әдәбијјат програмынын тәләбләри бахымындан јенидән гурулмасына сә'ј көстәрдим. Кабинетин зәнкинләшдирилмәсиндә фәнн мүәллимләри вә шакирдләрин гүввәсиндән истифадә етдик. Кабинетин елми-методики чәһәтдән дүзкүн, јүксәк

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

зөвг вә сәлигә илә тәртиб едилмәсинә хүсуси диггәт јетирдик. Инди демәк олар ки, әдәбијјат кабинети автоматлашдырылмыш зәнкин бир лабораторијаны хатырладыр. Шүбһәсиз, әјани вә техники тә'лим васитәләриндән комплекс шәкилдә сәмәрәли истифадә едилмәси, тә'лим-тәрбијәнин интенсив шәкилдә апарылмасы мүәллимә даһа кениш имканлар верир.

Мән мөвзу илә әлагәдар олараг һәр бир дәрсдә кабинетдә олан техники тә'лим васитәләриндән, әјани васитәләрдән вә с. истифадә едирәм. Мәсәлән, С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'рини тәдрис едәркән күндән-күнә чичәкләнән республикамызын букүнүндән, сабаһындан, әмәк адамларымызын сон илләрдә әлдә етдикләри наилијјәтләрдән, орденли республикамызын бајраглы бешилликләриндән, онун тәбии көзәлликләриндән бәһс етдикдән сонра мөвзунун Милин, Муғанын тимсалында рајонумузун зәһмәт адамларынын әлдә етдикләри наилијјәтләри вә апарылан абадлыг ишләри илә әлагәләндирилмәсинә чалышырам. Кабинетдәки зәнкин әјани вәсаитләрдән, һабелә диафилмләрдән мүвафиг гајдада истифадә едирәм. Шакирдләрин «Доғма јурдум, Азәрбајчан» филминә бахмаларыны да тәшкил едирәм. Шакирдләр филмдә доғма јурдумузун мәнзәрәли јерләри, онун сәрвәти, чајлары, көлләри, көзәл һејванат аләми илә дә таныш олурлар. Бу, шакирдләрдә доғма республикамыза олан мәһәббәти гат-гат артырыр.

Дәрс просесиндә шакирдләрин идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәк, мәнтиги мүһакимә јүрүтмәк габилијјәтини артырмаг үчүн онларда ахтарычылыг вә јарадычылыг вәрдишләри јаратмаға чалышырам.

Артыг педагожи тәчрүбә сүбут етмишдир ки, һеч бир тә'лим методу стандартлашдырыла билмәз. Дәрсин типиндән, мөвзунун гојулушундан, анлајышын мәзмунундан, өјрәдиләчәк билијин һәчминдән вә с. асылы олараг һәр бир дәрсин өз үсулу вә системи вардыр. Она көрә дә мән һәр бир дәрсин үсулларынын әввәлчәдән мүәјјәнләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Дәрсин јүксәк сәвијјәдә кечилмәси үчүн һазырлыг ишләринә, дәрсин елми вә педагожи чәһәтдән дүзкүн тәшкил едилмәсинә мәс'улијјәт һисси илә јанашырам. Белә дәрс шакирдләрин фикир фәалијјәтини артырыр, онлары активләшдирир, факт вә һадисәләри, ганун вә ганунаујғунлугларын шүурлу сурәтдә мәнимсәнилмәсини тә'мин едир. Бу чәһәтләрә көрә мән дәрсләрими әсасән ашағыдакы систем әсасында гурмаға чалышырам:

1. Дәрсин мәгсәди. 2. Дәрсин типи. 3. Дәрсин тәчһизи. 4. Истифадә олуначаг үсулу вә пријомлар. 5. Әсас анлајышлар. 6. Мөвзусуну мәнимсәмтәк үчүн әввәлләр өјрәдилмиш биликләр. 7. Фәнләрарасы әлагә.

Бу систем әсасында гурдуғум дәрсин мәгсәд вә тәләбинә комплекс һалда јанашырам. Бу, тә'лим заманы проблем ситуасија евристик үсуллара вә башга пријомлара мүрачиәт едәрәк дәрс боју шакирдләрин активлијинин тә'мин едилмәсинә бөјүк имканлар јарадыр.

Мәктәбимиздә бир гајда олараг габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәси вә јајылмасы мәгсәди илә тез-тез гаршылыглы дәрсдинләмә вә ачыг дәрсләр кечирилир. Бу, габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилиб тәблиғ едилмәсиндә тә'сирли јоллардан биридир. Фәнн мүәллимләринин, хүсусилә кәнч мүәллимләрин бу дәрсләрдә иштиракы тә'мин едилир. Бунунла онлара елми вә методики јардым көстәрилир. Мәктәб рәһбәрләринин мәсләһәтинә әсасән габагчыл педагожи тәчрүбәмин өјрәнилиб тәблиғ едилмәси мәгсәди илә ачыг дәрс демәли олдум.

IX«А» синфиндә кечирдијим бу дәрсә фәнн мүәллимләри, гоншу мәктәбләрин мүәллимләри вә РХМШ-ин нүмајәндәси дә'вәт едилди. Мөвзу «Н. Б. Вәзировун јарадычылығы» иди. Бу дәрсдә әсас мәгсәдим мөвзу әсасында шакирдләрә билик вермәк вә тә'лим заманы габагчыл методлардан нечә истифадә едәчәјими нүмајиш етдирмәкдән ибарәт иди. Синфи тәшкил етдикдән сонра ашағыдакы суалларла кечмиш мөвзунун (Н. Б. Вәзировун һәјаты) тәкрарына башлајырам.

1. Н. Б. Вәзиров нә вахт вә һарада анадан олмушдур?

2. Али тәһсил алдыгдан сонра һарада ишләмиш вә илк вәзифәсиндән нә үчүн азад едилмишдир?

3. Москва вә Петроград мүһитинин јазычынын јарадычылығына тә'сири нәдән ибарәт олмушдур?

4. Н. Б. Вәзиров нә вахт вә һарада вәфат етмишдир?

Тәчрүбә көстәрир ки, кечилмиш мөвзунун тәкрары заманы шакирдләр хејли фәаллашыр, онларын билији бир даһа дәринләшир вә зәиф шакирдләрин чаваб вермәләринә дә лазыми шәраит јараныр. Кечмиш дәрслә јени дәрс арасында рабитәли әлагә јарадараг јени мөвзунун (Н. Б. Вәзировун јарадычылығы) изаһына башладым.

Мән јени мөвзуну әјани вәсаитләр үзәриндә изаһ едәркән XIX әсрин 70-чи илләриндә Азәрбајчандакы ичтимаи вә сијаси һадисәләрлә бағлы олан мәсәләләрин изаһына хүсуси диггәт јетирдим. М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш драматуркијамызын Н. Б. Вәзиров тәрәфиндән инкишаф етдирилмәсиндән, мүәллифин әсәрләринин тә'сир гүввәсиндән, мәтбуат саһәсиндәки хидмәтләриндән, маарифпәрвәр идејаларын тәблиғ едилмәсиндән, кечмишин галыгларына гаршы мүбаризә вә башга мүтәрәгги идејаларындан сөһбәт ачдым.

«Ев тәрбијәсинин бир шәкли», «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» вә башга әсәрләрини тәһлил едәркән «мүсәлман Островскиси»нин јаратдығы сурәтләрин мүгајисәли тәһлилинә кениш јер вердим.

Азәрбајчан драматуркијасы тарихиндә «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәри илә фачиә јарадан Н. Б. Вәзировун бу кими мүсбәт чәһәтләри илә јанашы онун јарадычылығындакы бә'зи зиддијјәтли чәһәтләри дә шакирдләрә чатдырмағы өзүмә вачиб билдим. Мүәллиф әсәрләринин һеч бириндә кәндли сурәти јаратмамышдыр. Бунунла о нә ачыг, нә дә долајы јолларла һаким синифләрә гаршы мүбаризә апармаг идејасында олмамышдыр. Бу сәбәбләрә көрә Н. Б. Вәзиров М. Ф .Ахундов кими мүбариз сәнәткарларын сәвијјәсинә гәдәр јүксәлә билмәмишдир. Сонра јени мөвзуну суалларла јекунлашдырдым.

Тә'лим заманы евристик үсуллардан истифадә едәрәк дәрс боју шакирдләрин активлијинин тә'мин едилмәсинә чалышдым. Суалларын гојулушуна, мәнтиги мүһакимәләрә диггәт јетирәрәк, јени дәрсин әсасән синифдә өјрәдилмәси үчүн габагчыл педагожи пријомлардан вә сәмәрәли үсуллардан јерли-јериндә истифадә етмәјә сә'ј көстәрирдим.

Дәрсин тәчһизи: Н. Б. Вәзировун әсәрләри, әјани вәсаитләр, магнитофон, лент јазылары вә башга вәсаитләр мөвзунун марагла динләнилмәсинә сәбәб олду.

Дәрси мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә синиф шакирдләринин ифасында драматургун «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» комедијасындан әввәлчә лентә јазылмыш бир парчаны синифдә сәсләндирдим.

Дәрсин өјрәдичи мәрһәләси баша чатдырылдыгдан сонра шакирдләрин чавабларынын гијмәтләндирилмәси ишинә башладым. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин билијинин дәрсин сонунда гијмәтләндирилмәси јахшы нәтичә верир. Бу заман шакирдләр дәрс боју өзүнү актив көстәрир, суаллара доғру вә дүзкүн чаваблар вермәјә чалышырлар. Мән шакирдләрин билијини гијмәтләндирәркән — Севда, кечилмиш мөвзуну лап көзәл данышдын, амма јени дәрсин јекунлашлашдырылмасында зәиф иштирак етдин. Она көрә дә «јахшы» гијмәт алырсан, — дејә, һәр бир шакирдә вердијим гијмәтләри әсасландырмаға чалышырам.

CamScanner ile taranandı

Scanned with CamScanner

Шакирдләрә ев тапшырыгларынын верилмәси ишинә дә диггәтлә јанашырам. Чүнки синифдә олан шакирдләрин һамысынын билик сәвијјәси ејни дејил. Буна көрә дә синфи даһа фәал, аз фәал вә зәиф олмагла үч група ајырыб, онларын сәвијјәсинә ујғун тапшырыглар верирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин гүввәсинә ујғун верилмиш тапшырыглар онларын дәрсә олан марағыны хејли артырыр, шакирдләри ахтарычылыг вәрдишләринә сөвг едир, зәиф шакирдләр исә керилијин дашыны атмаға, фәаллара гошулмаға чалышырлар.

Мән дәрс боју бүтүн педагожи тәләбләрин јерли-јериндә ичра едилмәсинә, мөвзу илә әлагәдар олараг шакирдләрә коммунизм идејаларынын ашыланмасына чох һәссаслыгла јанашырдым.

Тә'лим просесиндә, синифдәнхарич тәдбирләрдә кечирдијим јазы ишләриндә шакирдләрин вәтәнпәрвәрлији вә мә'нәви тәрбијәсинә диггәт јетирмәји дә унутмурам.

Рабитәли нитгин инкишафына да әсас вә вачиб бир мәсәлә кими бахырам. Синифдәнхарич оху дәрсләриндә вә әлавә тәдбирләрдә шакирдләр арасында «рәван оху» вә «јахшы јазанлар»ын мүсабигәси кечирилмишдир. Јарышда фәргләнәнләр мәктәб рәһбәрлији тәрәфиндән мүкафатландырылмыш, нүмунәви јазы ишләрин сәркиси тәшкил едилмишдир.

Шәхси мәс'улијјәт вә габагчыл педагожи тәчрүбәнин дәрсә тәтбиги нәтичәсиндә ә'лачыларын вә јахшы охујанларын сајы башга фәнләрә нисбәтән даһа чохдур.

Габагчыл педагожи тәчрүбә бизә демәјә имкан верир ки, тә'лим заманы идеја-сијаси тәрбијәнин сых бирлији тә'мин едилмәсә, ичтимаи борча шүурлу мүнасибәт бәсләјән, һәјатда фәал мөвге тутан шәхсијјәтләр јетишдирмәк олмаз. Бу мәгсәдлә габагчыл тәчрүбәнин көмәји илә партија вә һөкуматимизин тарихи гәрарларындан вә күндәлик тәләбләриндән ирәли кәлән вәзифәләри мөвзу илә әлагәдар шакирдләрә вахтында чатдырмағы өзүмә борч билирәм. Бу, шакирдләримизин дүнјакөрүшүнүн дүзкүн формалашмасына, онларын сүлһүн, һаггын, әдаләтин тәрәфиндә дуран бир совет вәтәндашы кими боја-баша чатмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Шакирдләрдә орфографик нормаларын тарихилијинә даир тәсәввүрләрин формалашдырылмасы һаггында

Акиф **МӘММӘДОВ**

хүсуси режимли республика интернат-мәктәбин мүәллими

Орта мәктәбдә шакирдләр классик әдәбијјат нүмунәләриндә бә'зи сөзләрин букүнкү јазылышына ујғун кәлмәјән формаларла тез-тез растлашырлар. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә бу [illegible] тәхминән 434 дәфә мүшаһидә олунур. («Әдәбијјат мүнтәхәбаты», 9-чу синиф үчүн, «Маариф» нәшријјаты, 1980, сәһ. 139—173). Мә'лумдур ки, мәктәбләримиздә бәдии әсәрләрин дили үзәриндә иш просесиндә, бир гајда олараг, сөзләрин лексик-семантик инкишафы из[illegible]ији һалда, онларын орфографик бахымдан тарихән дәјишмәси, бунун сәбәбләри чох заман изаһ едилмир.

Мә'лум олдуғу үзрә, бир сыра сөзләрин кечмиш јазылыш формасы илә букүнкү јазылыш формасынын ујғун кәлмәмәси, һәр шејдән әввәл, дилимизин инкишаф тарихи илә әлагәдардыр. Чүнки «һәр бир дилин орфографијасы илә әлагәдар мәсәләләри һәмин дилин өзүндән — онун инкишаф хүсусијјәтләриндән, ганунаујғунлугларындан ајры һәлл етмәк мүмкүн олмадығы кими, Азәрбајчан дили орфографијасынын инкишафы мәсәләсини дә бу дилин өз хүсусијјәтләри вә ганунаујғунлугларына истинад етмәдән өјрәнмәк мүмкүн дејил» (Ә. Әфәндизадә. «Дүзкүн јазы тә'лиминин елми әсаслары». Бакы, «Маариф», 1975-чи ил, сәһ. 73).

Мүәллим бәдии әсәрләрин дили үзәриндә иш проссиндә шакирдләрдә белә бир тәсәввүр формалашдырмалыдыр ки, классик әсәрләрдә орфографик нормаларын букүнкү бахымдан «позулмасы» кими көрүнән һаллар тәсадүфи вә ја мүәллифин сәһви дејил, ән чох орфографијанын тарихилији илә әлагәдар мүәјјән сәбәбләрлә бағлыдыр. Бу сәбәбләри ашағыдакыларла изаһ етмәк олар.

1. Узун мүддәт Азәрбајчан дилинин орфографија нормалары сабитләшмәдијиндән сөзләрин јазылышында мүхтәлифлик һөкм сүрмүш, ајры-ајры әдибләр јазыда каһ данышыг дили, каһ да диалект тәләффүзүнә үстүнлүк вермишләр. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә **илә** гошмасы данышыг дилиндә олдуғу кими, **-нан, -нән** формасында, (**малнан, малларнан, мәннән, ләззәтнән**) **өлдүрәрәм** сөзү **өлдүррәм, о үзә-бу үзә** сөзү **ојза-бујза** шәклиндә ишләнмишдир. «Әдәбијјат» дәрсликләриндә М. Фүзулинин дилиндә **бунларын, пәнаһыныз, падшаһыныз** сөзләринин мүвафиг олараг **буларын, пәнаһыз** вә **падшаһыз**, Ә. Һагвердијевдә **сөјкәнмишди** сөзүнүн **сөвкәнмишди**, Ф. Көчәрлидә **ағлајан, бағлајан** сөзләринин **ағлыјан, бағлыјан** формасында вә с. јазылмасы да мәһз јазыда данышыг дилинә үстүнлүк верилмәси илә әлагәдардыр.

2. Вахтилә әрәб әлифбасына әсасланан јазымыз дилимизин гајда-ганунларына там ујғун олмадығындан бә'зән сөзләр онун тә'сири илә тәһриф едиләрәк јазылмышдыр. Мәсәлән, VII синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә М. Фүзулидә **бахубан, ачыгланубан**, VIII синфин «Әдәбијјат мүнтәхәбаты»нда **аһимдән, рисвај** вә с. јазылмасы мәһз бу сәбәблә бағлыдыр.

3. Әдәби әсәрләрдә орфографик нормаларын «позулмасы»нын бир сәбәби дә билаваситә сөзүн инкишаф тарихи, онун етимолокијасы илә әлагәдардыр. Сөз өзүнүн кечиб кәлдији јолун, уғрадығы мүхтәлиф дәјишмәләрин изләрини ән чох әдәбијјат васитәсилә бизә «көстәрә» биләр. Елә исә, демәли, һәр һансы бир сөзүн, тутаг ки, XVI әсрдә јашамыш шаирин дилиндә өз илкин вәзијјәтиндә ишләнмәси орфографик норманын позулмасы кими дејил, ганунаујғун һал кими шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Классик нүмунәләрдә бу вә ја дикәр сөзүн онун етимолокијасы илә әлагәдар букүнкү орфографик нормалар бахымындан фәргли шәкилдә јазылышы бир нечә һалда өзүнү бирузә верир.

Мә'лумдур ки, XIX әсрин I јарысына кими дилимизә ән чох әрәб, фарс дилләриндән кечмиш сөзләр әввәлләр өз илкин формасында ишләнмиш, јалныз сонралар тәдричән дилимизин тәләбләринә ујғунлашараг «өзүмүзүнкүләшмишдир». Мәсәлән, VIII синифдә шакирдләр Ш. И. Хәтајинин дилиндә **һава** сөзүнүн **һәва**; мәнбәдә М. Фүзулинин дилиндә **саат** сөзүнүн **саәт, тамам** сөзүнүн **тәмам, чаһан** сөзүнүн **чаһән, заманә** сөзүнүн **зәманә, амма** сөзүнүн **әмма, чаваб** сөзүнүн **чәваб** вә с. шәклиндә ишләнмәси илә растлашырлар. Шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, һәмин типли сөзләр XV—XVI әсрин јазылы әдәби

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

дилиндә мәһз өз илкин вариантларында ишләнмишдир.

Классик әдәбијјатда әслинә ујғун ишләнән, сонралар дилимизин мүәјјән сәс һадисәләринә мә'рузә галан сөзләрин «талеји» һаггында да мүәллим јери кәлдикчә шакирдләрә мә'лумат вермәјә сә'ј көстәрмәлидир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә ејни һечада ики вә даһа артыг самитин јанашы кәлмәси бу дилә јабанчы һалдыр. Елә она көрә дә чох вахт алынма сөзләри дә бу һалын тә'сири илә «өзүмүзүнкүләшдиририк». Фарс дилиндән кечмиш **чүт** сөзү «VIII синиф»дә М. Фүзулинин дилиндә **чүфт** формасында ишләнмишдир. Бу онун әслинә ујғундур. Сонралар јанашы кәлән ики самитдән бири (ф) дүшмүшдүр. Ејни һадисә әрәб дилиндән кечмиш **төвр** (тәһәр), **сејгәл** (сығал), фарс дилиндән кечмиш **һәмвар** (һамар) вә с. сөзләриндә дә баш вермишдир.

Классик әдәбијјат нүмунәләриндә чох вахт башга дилдән (хүсусилә әрәб, фарс) алынмыш сөзләрин морфем бүтөвлүјү дә сахланмышдыр. Заман кечдикчә мүәјјән дәјишиклијә уғрадығындан букүнкү дилимиздә онларын дүзәлтмә, ја мүрәккәб олмасы һисседилмәз олмушдур. Әслиндә мүрәккәб сөз олуб фарсча «дәст» (әл) вә әрәбчә «мал» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш **дәсмал** сөзү классик әдәбијјатда әслинә ујғун олараг **дәстмал** (IX синиф дәрслији, сәһ. 77. 137 вә с.) шәклиндә ишләнир. Сонралар көрүндүјү кими, **т** самити дүшмүшдүр. Фарс дилиндәки «јел» вә «кан» (бир шејин бол олан јери, мәнбә) сөзләриндән әмәлә кәлмиш јелкан сөзүнүн (сәһ. 181) икинчи компоненти инди дилимизин аһәнк ганунуна ујғунлашараг **јелкән** формасында ишләнир. Бу күн орфографијамызда **бетәр** шәклиндә сабитләшән сөзүн фарс дилиндәки «бәд» (пис) вә «төвр» (тәһәр) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдијини нәзәрә алсаг, онун IX синиф дәрслијиндә **бәдтәрдир** (сәһ. 153) кими ишләнмәсинин сәбәби ајдын олур.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, бә'зи алынмалар дилимизин нормаларына ујғунлашдырылдығы кими, өз сөзләримизин дә мүәјјән гисми заман-заман мүхтәлиф дәјишмәләрә мә'руз галыр. Шакирдләрә буну бәдии нүмунәләр үзәриндә мүшаһидә етдирмәк даһа мәгсәдә ујғундур. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында мүасир дилимиздәки **һачан** сөзүнүн **гачан**; **һарада** сөзүнүн **ганда**; **һансыныза** сөзүнүн **ганғыныза** (VIII синифин дәрслији, сәһ. 38, 39, 42) формасында ишләнмәси **г - һ** сәс әвәзләнмәсинин нәтичәсидир.

Инди дилимиздә гурулушча садә һесаб едилән сөзләрин мүәјјән гисми тарихән ја дүзәлтмә, ја да мүрәккәб олмушдур. Мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән (сәс, мә'на дәјишмәси вә с.) тәдричән морфемләр өз ишләклијини итирмиш вә сөзүн илкин гурулушу букүнкү бахымдан танынмаз олмушдур. Лакин классик әдәбијјат нүмунәләриндә шакирдләр бә'зән һәмин сөзләрин илкин формасы илә расглашырлар. Онларын јазылышындакы мүасир вә кечмиш дөвр үчүн нәзәрә чарпан фәргләр мәһз етимоложи аспектдән шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында **дустаг** сөзү **дутсаг** формасында ишләнмишдир. Бу, онун етимоложи әсасы илә бағлыдыр. Тарихән бу сөз «дут»—тут вә «саг»—сах (ла) сөзләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр. Бу күн дилимиздә **көстәрмәк** формасында ишләнән фе'л әслиндә **көр(мәк)** фе'линдән јаранмышдыр. Елә она көрә дә бә'зән әдәби нүмунәләрдә һәмин сөзүн **«көрсәнир»**, **«көрсәтмәсин»** (IX синфин дәрслији, сәһ. 18, 155) шәклиндә јазылышына раст кәлирик.

●

CamScanner ile tarandı

Фе'ли сифәтләрин тәдриси илә әлагәдар бачарыгларын формалашдырылмасына даир

һашым ГАФАРОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Методик тәдгигатларда фе'ли сифәтин сифәтә вә фе'лә мәхсус хүсусијјәтләрини дифференсиасија вә интеграсија етмәк јолу илә өјрәтмәјин сәмәрәлилији хүсуси гејд олунур. Мәктәб тәчрүбәси бу мүлаһизәнин доғрулуғуну, әсасән, тәсдиг едир. Арашдырмалар көстәрир ки, һәмин ганунаујғунлуға мүвафиг олараг шакирдләр фе'ли сифәтләри әввәлчә көрүб танымалы, онлары башгаларындан сечиб ајырмағы бачармалы, даһа сонра исә онун лингвистик тәбиәтинә дәриндән нүфуз етмәлидирләр. Бу, фе'ли сифәтләрин контекстдә исимә аид олмасы, исми мүхтәлиф мәгсәдләрлә тә'јин етмәси үзрә анлајышлары формалашдырмаға әсас верир. Чалышмаг лазымдыр ки, бу заман фе'ли сифәтләрин услуби хүсусијјәтләринә вә әдәби тәләффүзүнә даир шакирдләрдә зәрури бачарыглар да ашыланмасы тә'мин едилсин.

Фе'ли сифәт шәкилчиләринин замана көрә фәргләнмәсини өјрәдәркән онлардан нитгдә истифадәнин услуби әһәмијјәтинә дә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шакирдләр ифадә вә инша јазыларда, һәмчинин шифаһи нитгләриндә индики, кечмиш вә кәләчәк заман фе'ли сифәтләрини јерли-јериндә ишләтмәкдә тез-тез сәһвләрә јол верирләр; мәсәлән, «Бу күн бахдығымыз тамаша һамымызын хошуна кәлди» әвәзинә, «Бу күн бахачағымыз тамаша һамымызын хошуна кәләчәк», «Алынмыш аваданлығы идман залына дашыдыг» әвәзинә, «Алынасы аваданлығы идман залына дашыдыг» вә с. ишләдирләр.

Услуби характерли белә сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләтмәк габагчыл тәчрүбәдә чохдан ән'әнә шәклинн алмышдыр.

Көчүрүн, нөгтәләрин јеринә бурахылмыш мүвафиг фе'ли сифәт шәкилчиләрини артырын.

1) Халг бағбаны онун јарат.. бағда, өз әлилә сал.. хијабанда, өз әлилә басдыр.. чинарын алтында дәфн етди. 2) Уғулда.., гапы-пәнчәрәләри дөјәч.., дәличәсинә фит чал.. хәзри күчләнирди. 3) Бичил.. тахыл зәмиләри дәниз кими далғаланырды. 4) Аләми ишыға гәрг елә.., јери-көјү гыздыр.. күнәш бир аздан батачаг. 5) Һәлә тарлада јығыл.. памбығымыз болдур. 6) Кино үчүн мусиги јаз.. илк Азәрбајчан бәстәкары Мүслүм Магомајев олмушдур.

Истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы нитгдә мүхтәлиф заман ифадә едән фе'ли сифәтләрин шакирдләрин јерли-јериндә ишләтмәләринә наил олмаг үчүн сәһвләрин гаршысыны әввәлчәдән алмаға вә бу мәгсәдлә ашағыдакы типли чалышмалардан истифадә етмәјә диггәт јетирилмәси тәчрүбәдә јахшы нәтичә верир.

1. Көчүрүн, нөгтәләрин јеринә мүвафиг кәлән фе'ли сифәтләр артырын.

1) Москвадан.. нүмјәндәләри күл-чичәклә гаршыладылар. 2) 60 ил әрзиндә халг маарифи саһәсиндә.. наилијјәтләр көз өнүндәдир. 3) Истеһсалата ишләмәјә... тәләбәләр институтун һәјәтинә топлашмышдылар. 4) ССРИ-нин Јени Конститусијасынын.. күн үмумхалг бајрамына чеврилмишдир. 5) Москвада.... XXII Олимпија ојунларында Азәрбајчан идманчылары да чыхыш етмишләр. 6) В. И. Ленин гурултаја Азәрбајчандан... .нүмајәндәләри гәбул етди. (Әлдә етди-

Scanned with CamScanner

ји, кәлән, гәбул едилдији, кедән, кечирилмиш, кәлән).

Биринчи чалышма үзәриндә иш заманы шакирдләр фе'ли сифәт дүзәлдән шәкилчиләри, бир нөв, әјани шәкилдә көрүрләр. Бу әјанилији даһа да гүввәтләндирмәк үчүн артырылмыш шәкилчиләри гырмызы (вә ја башга рәнкли) гәләмлә јазмағы тәләб етмәк даһа сәмәрәли олур; шакирдләрин дәркетмә фәаллығына, һәм дә тә'лим марағына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Бүтүн бунларла јанашы, нитгин ифадәли вә тә'сирли олмасында, фикрин даһа дәгиг ифадә едилмәсиндә фе'ли сифәтләрин чох мүһүм рол ојнадығыны да шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг мүһүм шәрт кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу мәгсәдлә мүвафиг дил материаллары үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил етмәк фајдалы вә сәмәрәли олур. Белә ки, мүәллим фе'ли сифәтләрлә зәнкин олан кичик бир мәтни әввәлчә фе'ли сифәтләрсиз шәкилдә кодоскоп васитәсилә екрана верир, јахуд диктә јолу илә шакирдләрә јаздырыр.

Биринчи вариантда:

Јаз һәр јердә јахшы олур, амма бизим јерләрин јазы даһа сәфалы олур. Кәнддән бир гәдәр узаглаш вә көзүн долусу һәр шејә нәзәр јетир. Кәһриз сулары, бөјүткән вә јовшан коллары. Бу јерләрдә һәр нә истәсән тапарсан: јемлик, һачајарпаг газајағы, енлијарпаг әвәлик, јарпыз, гушәппәји, чијәләк, күсәјән бәнөвшә! Күлхәтмини, занбағы, бојнубүкүк нәркизи, нилуфәри, даг лаләсини дејим, һансы бирини дејим.

Бир сөзлә, јахшы јерләрдир, бизим бу јерләр, ән чоху да јаз ајларында.

(М. Чәлалдан.)

Бундан сонра мүәллим ејни мәтндә фе'ли сифәтләри јерли-јериндә ишләтмәклә икинчи кадры екранда экс етдирир (јахуд јаздырыр):

Јаз һәр јердә јахшы олур, амма бизим јерләрин јазы даһа сәфалы олур. Кәнддән бир гәдәр узаглаш вә көзүн долусу һәр шејә нәзәр јетир. Јол боју ахан кәһриз суларынын кизләндији бөјүткән, јовшан коллуглары кәлир. Бу јерләрдә нә истәсән тапарсан: јумшаг торпаглара ганад сәрән јемлик, һачајарпаг газајағы, енлијарпаг әвәлик, сул[illegible] с[illegible]лланан јарпыз, гушәппәји вә сәринлик севән чијәләк, күсәјән бәнөвшә.

Тәклик севән күлхәтмини, чомаг кими зоғ верән занбағы, бојну бүкүк бәнөвшәни, күнә ашиг олан нилуфәри, даг лаләсини дејим, һансы бирини дејим.

Бир сөзлә, кәлмәли, көрмәли, галмалы јерләрди бизим бу јерләр. Ән чоху да јаз ајларында.

Ејни мәтнин һәр ики варианты мүгајисә едиләрәк мүәјјәнләшдирилир ки, биринчи вариантдан фәргли олараг, икинчи вариантда фе'ли сифәт вә ја фе'ли сифәт тәркибләри ишләнмишдир. Онлары шакирдләр конкрет шәкилдә көстәрирләр. Ахырда нәтичә чыхарылыр ки, икинчи вариантда мәһз фе'ли сифәт вә фе'ли сифәт тәркибләриндән истифадә олунмасы мәтндәки фикирләрин тә'сирли, дәгиг вә образлы ифадәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Фе'ли сифәт тәдрисинин практик мәсәләләриндән дикәри әдәби тәләффүз вәрдишләри илә бағлыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дили орфоепијасына әсасән сону саитлә битән фе'лләрә вә ја фе'л формаларына-ан² шәкилчиси гошмагла әмәлә кәлән фе'л формаларынын јазылышы тәләффүзүндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Мәсәлән, **ишләјән, сәсләјән, көрүлмәјән** шәклиндә јазылан фе'ли сифәтләр ишлијән, сәслијән, көрүлмүјән кими тәләффүз олунур. Шакирдләрин әксәријјәти истәр шифаһи чавабларында, истәрсә дә оху просесиндә һәмин типли фе'ли сифәтләри мәһз јазылдығы кими тәләффүз едирләр. Тәәссүф едиләчәк һалдыр ки, мүәллимләрин һеч бири онларын тәләффүзүндәки бу нөгсанын гаршысыны алмаға тәшәббүс белә көстәрмирләр. 20 мүәллимин дәрсиндә апардығымыз мүәјјәнләшдиричи експериментин нәтичәси буну ачыг-ајдын сүбут етди. Бу експериментдә јухарыда көстәрдијимиз типли фе'ли сифәтләрлә зәнкин олан мәтнләрин охунушу үзрә иш апарылды вә шакирдләрә билдикләри мүвафиг ше'рләр әзбәр сөјләдиләр. 200-ә јахын шакирддән һеч бири нә оху просесиндә, нә дә ше'ри әзбәр сөјләркән мәтнләрдәки-ан² шәкилчили (сону саитлә битән фе'л вә фе'л формаларына гошулан) фе'ли сифәтләри орфоепик гајдаја мүвафиг тәләффүз етмәдиләр. Лакин өјрәдичи експериментин нәтичәләри көстәрди ки, шакирдләрә һәмин фе'ли сифәтләри дүзкүн тәләффүз етмәји өјрәтдикдә, сәһвләрини јериндәчә дүзәлтдикдә онлар тәләффүзләриндәки нөгсаны чох тез һисс едир вә сәһвләрини мәмнунијјәтлә дүзәлдирләр. Бу, бир нөв, шакирдләрин үрәјиндән олур; ачыг-ашкар дәрк едирләр ки, **ишләјән, охумајан** вә с. типли фе'ли сифәтләри јазылдығы кими тәләффүз етмәк нитгә сүн'илик кәтирир, онун инчәлијинә, зәрифлијинә зәрәр вурур. Әлбәттә, бу орфоепик гајдаја аид вәрдиш бирдәнбирә вә ја аз мүддәтдә формалашмыр.

Бунун башлыча сәбәбләриндән бири дәрсликдән ирәли кәлән нөгсанла бағлыдыр. Белә ки, көстәрилән орфоепик гајдаја аид вәрдиши мөһкәмләндирмәк үчүн мөвчуд дәрсликдә нә фе'ли сифәтләрә аид чалышмалар системиндә вә нә дә бундан сонракы мөвзуларла әлагәдар бөлмәләрдә һәмин типли фе'ли сифәтләрин дүзкүн тәләффүзүнә аид, демәк олар ки, һеч бир чалышма верилмәмишдир. Башга бир сәбәби исә ондан ирәли кәлир ки, јухарыда гејд етдијимиз кими, мүәллимләримиз бу мүһүм орфоепик гајдаја аид вәрдишин формалашдырылмасына практик бахымдан диггәт јетирмирләр.

Апардығымыз тәчрүбә ишләри көстәрир ки, мүәллим, һәр шејдән әввәл, һаггында бәһс едилән гајданын маһијјәтини шакирдләрә изаһ етмәјә диггәт јетирмәлидир. Әввәлчә, конкрет дил фактларынын тәһлили үзәриндә мүсаһибә јолу илә мүәјјәнләшдирилмәлидир ки,-ан² шәкилчиси һансы мәгамларда вә нә үчүн-јан² шәклиндә дә ишләнир. Мүәјјәнләшдирилир ки, фе'ли сифәт шәкилчисинин һәмин формасы саитлә битән фе'лләрә гошулур; демәк ј самити белә һалда битишдиричилик хүсусијјәтини дашыјыр. Бунун ардынча мүәллим изаһ едир ки, ејни формалы фе'ли сифәтләрдә битишдиричи **ј** самитиндән әввәл **а, ә** саитләри кәлдикдикдә онлар сөзүн өзүндән әввәлки саитинин аһәнкинә ујғун олараг **ы, и, у, ү** саитләриндән биринә кечир. Мәсәлән, **алмајан,**—алм[ы]јан; **көрүнмәјән**—көрүнм[ү]јән; **сөјләјән** — сөјл[ү]јән вә с. Бу тәләффүз формасыны фе'лин хәбәр формасында ишләнән мүвафиг нүмунәләрлә мүгајисәдә өјрәтмәк дә чох сәмәрәли олур. Мүгајисә нәтичәсиндә шакирдләр дәрк едирләр ки, **ишләјәчәк, ишләјир, ишләјән** вә с. кими фе'л формаларынын ишл[и]јәчәк, ишл[и]јир, ишл[и]јән шәклиндә тәләффүзү ејни бир фонетик һадисә илә бағлыдыр.

Бундан сонра шакирдләри-ан² шәкилчили фе'ли сифәтләрин тәләффүзүнә аид чалышмалар үзәриндә ишләтмәк тәләб олунур. Бу мәгсәдлә габагчыл мүәллимләр, чох доғру олараг, мүвафиг ше'р парчаларынын ифадәли охусу үзәриндә иш апарырлар. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, поетик нитгдә чанлы дилин тәләффүз хүсусијјәтләри даһа ајдын, даһа бариз шәкилдә өз әксини тапыр. Белә нүмунәләрә аид ашағыдакылары көстәрмәк олар.

Дәрди, гәми јахынына гојмајан
[гојмујан],
Дүнјамызын севинчиндән
дојмајан [дојмујан],
Көз алдадан бәзәкләрә ујмајан
[ујмујан],
Ган гардашын һәгигәтин
шаиридир.

(С. Рүстәм.)

Мән инсаны ағ күнләрә сәсләјән
[сәслијән],
Һәр көнүлдә бир тәранә бәсләјән
[бәслијән],
Ајдан ары диләкләрә бағлыјам.
Чобанларын әлләриндән
дүшмәјән [дүшмүјән],
Тәбиәтдән һеч бир заман
күсмәјән [күсмүјән],
Мәлаһәтли түтәкләрә бағлыјам.

(Р. Зәка.)

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Јери кәлдикчә, гејд етмәк лазымдыр ки, -ачаг[2] шәкилчили фе'ли сифәтләр үзәриндә иш апарыларкән онларын тәләффүзү үзәриндә тәхминән ејни иш апарылмасына, бунунла јанашы, һәмин шәкилчинин сонунда **г** самитинин **х, ғ** шәклиндә тәләффүз едилдијинә дә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк практик чәһәтдән әһәмијјәтли вә вачибдир.

Һәмин мәгсәдлә ашағыдакы кими нүмунәләрдән истифадә етмәк олар.

Јазылыр:

Гаршылајачағым гонаглар
Јоллајачағымыз мәктуб...

Тәләффүз едилир:

[гаршылыјачағым] гонаглар
[јоллујачағымыз] мәктуб...

Мә'лум олдуғу кими, фе'ли сифәтләр дә фе'лин дәјишмәјән дикәр формалары кими, морфоложи-синтактик категоријалардан бирләридир. Буна көрә дә фе'ли сифәтләри билаваситә синтактик аспектдә тәдрис етмәк лазымдыр. Лакин мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр ајдын көстәрмишдир ки, фе'ли сифәтләрин синтаксис курсу илә әлагәләндирилмәси чох вахт јаддан чыхарылыр. Белә ки, бир сыра мүәллимләр фе'ли сифәтләри јалныз сырф морфоложи чәһәтдән ајдынлашдырмагла мәһдудлашдырырлар. Бу исә, һеч шүбһәсиз, фе'ли сифәтләрин тәдрисиндә формализмин көк салмасына, биликләрин биртәрәфлилијинә сәбәб олур.

Мәшһур рус методистләриндән Б. А. Добромыслов тәдрис просесиндә грамматиканын мүхтәлиф бөлмәләри арасындакы әлагәләрдән бәһс едәркән һаглы олараг көстәрмишдир ки, фонетика да, морфолокија да, синтаксис дә өз спесифик хүсусијјәтләрини сахламагла јанашы, даим бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә олур; һәр бир бөлмәнин тәдриси просесиндә истәр шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә, истәр рабитәли нитгләринин инкишаф етдирилмәсинә, истәрсә дә орфографија вә дурғу ишарәләри вәрдишләринин формалашмсына мүәјјән дәрәчәдә фикир верилир. (В. Н. Добромыслов. Актуалные вопросы преподавинија русского јазыка, «Русскиј јазык в школе», 1961, № 6, сәһ. 52.)

CamScanner ile tarandı

Бу бахымдан фе'ли сифәтләрин синтактик зәминдә тәдриси принсипинә чидди шәкилдә әмәл етмәк мүәјјән нәзәри әсаса маликдир. Һәмин принсипи әсас тутмагла шакирдләрдә фе'ли сифәтләрин өзүндән әввәлки сөзләрлә чүмләдә тәркиб әмәлә кәтирмәсинә, чүмләдә исимләшәрәк мүхтәлиф чүмлә үзвләри вәзифәсини дашыја билмәсинә аид мүвафиг билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламаға хүсуси диггәт јетирилмәси тәләб олунур. Әлбәттә, һәмин саһәдә мүсбәт тәчрүбәләрә аз тәсадүф олунмур. Лакин мүәллимләрин бир чоху ишин методик ардычыллығында мүәјјән нөгсанлара јол верирләр. Белә ки, фе'ли сифәтләрин бирләшмә әмәлә кәтирмәси изаһ едиләркән бирләшмәнин өзүнүн дә аид олдуғу исим әјани шәкилдә көстәрилмир. Һалбуки фе'ли сифәтин (еләчә дә фе'ли сифәт тәркибинин) исмә аид олмасына шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк һәмин грамматик категоријаны тәдрис етмәјин илк шәртидир. Бу чәһәти нәзәрә алмадыгда фе'ли сифәтин нә исимләшә билмәсини, нә дә чүмлә үзвү функсијасыны шакирдләрә өјрәтмәји оптималлашдырмаг мүмкүн дејил. Бу мүлаһизәни әсас тутараг фе'ли сифәтин тәркиб әмәлә кәтирмәсинә вә чүмлә үзвү функсијасына даир билик вә бачарыглар ашыланмасы саһәсиндәки тәчрүбә нүмунәләрини нәзрдән кечирәк.

1. Фе'ли сифәт тәркиб әмәлә кәтирә билмәк хүсусијјәти һаггындакы анлајышы шакирдләрә мүшаһидә, мүсаһибә вә мүһакимә јолу илә мәнимсәтмәк мүмкүндүр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы дидактик нүмунәләрдән истифадә етмәк олар.

1) О, фашистләрин әлинә кечмиш кәндләриндән баш көтүрүб гачыр. (Ә. Мәммәдханлы.) 2) — Бу, өз көрпәсини дәрин бир мәһәббәтлә севән кәнч бир ана иди. (Ә. Мәммәдханлы.)

Шакирдләрин диггәти чүмләләрдәки **фашистләрин әлинә кечмиш** (кәндләриндән), **көрпәсини дәрин бир мәһәббәтләә севән** (ана) тәркибләри үзәринә јөнәлдилир. Сонра мүсаһибә апарылыр.

М. — Ушаглар, бу ики тәркибин әмәлә кәлмәси нә илә әлагәдардыр?

Ш.—**кечмиш** вә **севән** фе'ли сифәтләри өзүндән әввәлки сөзләри идарә әлагәси илә өзүнә табе едиб тәркиб әмәлә кәтирмишдир.

М. — Сиз һәмин идарәедичи сөзләрин фе'ли сифәт олдугларыны даһа нә илә сүбут едәрдиниз?

Ш. — Һәмин сөзләр чүмләдә **кәндләриндән** вә **ана** исимләринә аиддир.

Көрүндүјү кими, фе'ли сифәтләрин тәркиб әмәлә кәтирмәк хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәсиндә морфолокија илә синтаксисин гаршылыглы әлагәси принсипинә әсасландыгда шакирдләрдә һәмин грамматик категоријаларын морфоложи-синтактик тәбиәтинә даир ајдын тәсәввүр јараныр; ејни заманда фе'ли сифәт тәркибләрини чүмләдән сечә билмәк вә тәһлил етмәк бачарыглары формалашмыш олур.

2. Мә'лум олдуғу кими, фе'ли сифәтин чүмләдәки синтактик функсијасы (мүстәгим функсијасы) тә'јин олмасы илә мүәјјәнләшир. Лакин фе'ли сифәт дикәр чүмлә үзвләри јериндә дә ишләнә билир. Бә'зи тәдгигатчылар буну фе'ли сифәтин гејри-мүстәгим синтактик функсијасы адландырырлар. Фе'ли сифәтин бу функсијасы онун субстантивләшмәси илә (исимләшмәси илә) бағлыдыр. Белә ки, тәркиб әмәлә кәтирән фе'ли сифәт субстантивләшдикдә чүмләнин мүбтәдасы, тамамлығы вә ја хәбәри вәзифәсиндә чыхыш едә биләр. Шакирдләрә конкрет нүмунәләр үзәриндә изаһ етмәк лазымдыр ки, фе'ли сифәтләр (о чүмләдән фе'ли сифәт тәркибләри) чүмләдә бу вә ја дикәр үзвүн тә'јини олдуглары кими, аид олдуглары исмин (тә'јин олунанын) әшја билдирмәк әламәтини өз үзәрләринә көтүрүб онсуз да ишләнә билирләр. Мәсәлән: **Сатан алана, алан сатана гарышмышды. (М. Чәлал.)** Бурада **сатан** вә **алан** сөзләри чүмләнин мүбтәдасы, **алана** вә **сатана** сөзләри исә тамамлығыдыр. Һәмин фе'ли сифәтләр тә'јин олунанын (адамлар) әламәтләрини өз үзәринә көтүрүб исимләшмишләр. Бу исә фе'ли сифәтләрин чүмләдәки синтактик вәзифәсинин дәјишмәсинә сәбәб олмушдур. Белә һалда фе'ли сифәтләр (вә ја фе'ли сифәт тәркибләри) чүмләнин тә'јини јох, мүбтәдасы, тамамлығы, хәбәри вәзифәсини дашыјыр. Бунунла әлагәдар шакирдләрә мүвафиг тәһлил бачарығы ашыламаг үчүн ашағыдакы типли чүмлә конструксијалары үзәриндә тәһлил апармаг мәсләһәт көрүлүр.

1.) Үрәјиндә вәтән мәһәббәти оланлар әјрилик бачармазлар. (М. Ибраһимов.) 2) Гызылкүлүн әтриндән дојана башга әтирләр һарам олур. 3) Һеч кимсәјлә јола кетмәјәнә бел бағлајыб иш көрмәк олмаз. 4) Коммунистләр кәнчләрә әсл һәјат јолу көстәрәнләрдир.

3. Фе'ли сифәтләрин гошма илә бирликдә зәрфлик функсијасында чыхыш етмәси дә истисна һал дејил. Фе'ли сифәтин гошма илә ишләниб бирләшмә әмәлә кәтирмәси онун сифәтә мәхсус әламәтләри илә билаваситә әлагәдардырса, зәрфлик функсијасында чыхыш етмәси гошманын семантик хүсусијјәтләри илә бағлыдыр. Фе'ли сифәтлә әлагәдар синтактик тәһлил просесиндә һәмин грамматик категоријанын бу хүсусијјәтинә дә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк лазымдыр. (VII—VIII синифләрдә). Мәсәлән, тутаг ки, тәһлил белә бир чүмлә үзәриндә апарылыр; «Әскәрләр көздән итәнә гәдәр, јол-издән узаг дүшәнә гәдәр мешә илә кетдим». (М. Чәлал.)

Ахтарычы мүсаһибә нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирилир ки, бу чүмләдә «көздән итәнә гәдәр», «јол-издән узаг дүшәнә гәдәр» бирләшмәләри гошма илә ишләнмиш фе'ли сифәт бирләшмәсидир. Онлар чүмләнин

зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир. Бүтүн бунларла јанашы, фе'ли сифәтләрин синтактик хүсусијјәтләрини әһатәли шәкилдә, тәфәррүаты илә ајдынлашдырмаға сә'ј көстәрмәк дә доғру дејил. Унутмаг олмаз ки, бу саһәдә шакирдләри һәртәрәфли билик вә бачарыглара јијәләндирмәк синтаксисдән систематик курсун гаршысында дуран вәзифәләрлә бағлыдыр. VI синифдә фе'ли сифәтләрин синтактик зәминдә тәдриси, әсасән, практик мәгсәд күдмәли вә шакирдләрин ибтидаи синтаксис курсу һәчминдә әлдә етдикләри билигләрә, бир нөв, әлавә характери (һәмин билигләри дәринләшдирмәк, кенишләндирмәк мә'насында) дашымалыдыр. Әлбәттә, бу «әлавәнин» методикасыны елә гурмаг лазымдыр ки, синтаксисдән тематик курс үчүн зәмин һазырланмыш олсун.

●

Јарымчыг чүмләләрин үслуби имканлары һаггында

Исмајыл КАЗЫМОВ
Чәбрајыл рајону, Шаһвәлли кәнд мәктәбинин мүәллими

VII—VIII синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» (М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымов) дәрслијинин јени нәшриндә «Јарымчыг чүмләләр» мөвзусу долғун, елми вә реал һәллини тапмышдыр. Дәрслијин әввәлки нәшрләриндә бу мөвзуја мүнасибәт биртәрәфли иди. Јарымчыг чүмләдә анчаг баш үзвләрдән бири вә ја һәр икисинин бурахылмасы әсас көтүрүлүрдү. Лакин дил фактлары көстәрир ки, јарымчыг чүмләләрдә баш үзвләрлә јанашы, икинчи дәрәчәли үзвләр дә бурахылыр. Бу ики мүһүм чәһәтин, әламәтин јени дәрсликдә нәзәрә алынмасы тәгдирәлајигдир; мөвзунун дүзкүн һәлли үчүн реал зәминдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, дәрслијин әввәлки нәшрләриндә **бәли, јох, һә, хејр, јахшы** сөз чүмләләри јарымчыг чүмләләр кими изаһ олунурду. Мүәллифләр чох һаглы олараг јени дәрсликдә һәмин сөзләри «Сөз-чүмләләр» мөвзусу алтында вермиш, онлары јарымчыг чүмләләрин тәркибиндән чыхармышлар.

Јарымчыг чүмләләр һәм диаложи, һәм дә моноложи нитгдә ишләнир. Диаложи нитгдә «репликалар силсиләси» (Л. В. Шерба) зәнчиринин бир тәрәфи суал, дикәр тәрәфи исә чавабдыр. Адәтән, суал чүмләләри бүтөв, чаваб чүмләләри исә јарымчыг олур. Јарымчыг чаваб чүмләләри әслиндә интеллектуал информасија верир.

Нитгимиздә елә чүмләләр дә олур ки, онларда баш вә ја икинчи дәрәчәли үзвләрдән бири бурахыла билир. Бурахылмыш үзвләри чәтинлик чәкмәдән әввәлки јеринә бәрпа етмәк олур. Демәли, јарымчыг чүмләләрдә «бурахылмаг — бәрпа етмәк» просеси динамикдир.

Чүмлә үзвләринин бурахылмасы һәм чүттәркибли, һәм дә тәктәркибли чүмләләрдә өзүнү көстәрир. Тәктәркибли чүмләләрдән фәргли олараг чүттәркибли чүмләләрдә олан белә бурахылма үслуби характер дашыјыр. (Ә. Чавадов, Тәктәркибли чүмлә. «Азәрбајчан дилинин синтаксисинә даир тәдгигләр», Азәрб. ССР Елмләр Академијасы нәшријјаты, 1963, сәһ. 26).

Мүасир Азәрбајчан дилиндәки јарымчыг чүмләләрдә һәр һансы бир үзвүн бурахылмасы ән чох үслубла бағлы мәсәләдир. Белә чүмләләрин үслуби ролу ашағыдакыларла сәчијјәләнир:

а) аз сөзлә кениш фикир ифадә етмәјә имкан верир; б) нитгин лакониклијини, конкретлијини тә'мин едир; в) лүзумсуз тәкрары арадан галдырыр: г) нитгдә мүәјјән ардычыллыг вә системлилик јаранмасына гүввәтли тә'сир көстәрир.

Үмумијјәтлә, сөзә гәнаәт јарымчыг чүмләләрин әсас үслуби функсијасыдыр. Јарымчыг чүмләләр үслуби характерини о заман дәјишир ки, бурахылмыш үзв (редуксија һадисәсинә уғрамыш үзв) һәмин чүмләләрин тәркибинә јенидән дахил едилсин. Белә һалда онларын (чүмләләрин) мөвчуд синтактик вә үслуби характери дәјишир.

Јарымчыг чүмләләр кениш диапозонлу үслуби имканлара маликдир. Данышыг просесиндә вә бәдии дилдә белә чүмләләрин үслуби мөвгеләри кенишләнир, үслуби мә'на чаларлары чохалыр. Онларын үслуби имканлары үслуби синтаксисдә, әсасән, синонимлик вә үслуби тәбәгәләшмә аспектиндә нәзәрдән кечирилир. Үслуби синтаксисдә белә чүмләләрин ишләнмә мәгамлары, јаратдығы үслуби чаларлар, манералар мәгсәдәујғунлуг шәраитиндә ајдынлашдырылыр.

Данышыг үслубунда јарымчыг чүмләләрдән даһа чох истифадә олунур. Чүнки бу үслубда диаложи шәраит үстүн мөвге тутур. Јарымчыг чүмләләр дә, әсасән, диаложи шәраитин мәһсулудур вә бу нитгдә даһа чох формалашыр. Мәсәлән,— «Охумаг үчүн һараја кедәчәксән?— Б а к ы ј а» —«Сәнәдләрини һараја верәчәксән?— С ә н а ј е п е д а г о ж и техникумуна».—«Бакыја нә илә кедәчәксән?—Г а т а р л а».

Данышыг үслубунда јарымчыг чүмләләрин башга типләри дә ишләкдир. Мәсәлән: «Сизи алдадыблар. **Рүстәм (сизи) алдадыб. Мәндән дә (аноним) јазырлар».** «Бачым мәнә бир стәкан су верди. Мән (сују) ичдим».

Данышыг дилиндә олдуғу кими, бәдии үслубда да јарымчыг чүмләләрин интишар даирәси кенишләнир. Гејд едәк ки, јухарыдакы нүмунәләр бәдии үслубда да ишләнир.

Һәм ади данышыг, һәм дә бәдии үслубда ишләнән јарымчыг чүмләләрдә структур вә дикәр фәргләр дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән. «—Адын нәдир?—**Чәлал». (Чәлалдыр.) «Чәлал—«Чәлалдыр»** ејни мә'налы јарымчыг чүмләләрдир. Араларында јалныз грамматик фәрг вар. Һәр ики чүмлә һәм бәдии, һәм дә данышыг үслубунда ишләдилә билир. Амма икинчиси данышыг үслубуна даһ чох хасдыр.

Јарымчыг чүмләләрин мүхтәлиф тип вә формаларына бәдии үслубда даһа чох тәсадүф едилир. Мәсәлән: «—Һачан гајытмысыныз? — **Кечә».** «Адын да шәрәфлидир, **өзүн дә».** «О дағлара бахын. **Думанлы дағлара»...** (Е л ч и н.) Виктор ширин-ширин јатырды. **Үст гатдакы јолдашлары да».** (Һ. А б б а с з а д ә.) «Әшрәф сычрајыб атын белинә **галхды. Габаға** дүшдү». (И. Ш ы х л ы).

Елми үслубда анчаг мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндә олан јарымчыг чүмләләрдән истифадә едилир. Мәсәлән, «Узанан сантләр фонематик мә'на кәсб едә дә биләр, **етмәјә дә».**

Јарымчыг чүмләләрин динамик характери онун үслуб динамиклији демәкдир. Бу динамиклијин реал зәмини грамматик синонимлик мәгамы илә бағлыдыр. Үслуби имканлар мәһз бу мәгамларда јараныр. Јарымчыг чүмләләрин үслуби имканлары синтактик-грамматик синонимлик әсасында мејдана кәлир. «Сон илләрдә әдәби дилин инкишафы илә әлагәдар синтактик васитәләрин фәалијјәти вә үслуби имканлары даһ да кенишләнмиш вә дәгигләшмишдир». (Азәрбајчан әдәби дили тарихи. (Совет дөврү. Бакы—1982, сәһ. 190.)

Јарымчыг чүмләләрдә грамматик-структур фәрг үслуби имканлары доғурур. Ејни мә'наја малик, лакин структур бахымдан фәргләнән јарымчыг чүмләләр бир-биринин синоними олур. Јарымчыг чүмләләрдә олан синонимлији грамматик чәһәтдән тәһлил етмәдән онларын үслуби тәһлилинә дә тохунмаг мүмкүн дејил. Бу чүр синонимлијин грамматик шәрһи үслуби хүсусијјәтләри үзә чыхарыр. Ашағыдакы синоним јарымчыг чүмләләрә диггәт јетирәк:

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

«—Һачан ону көрдүн?—Тәјјарәјә минәндә». **(Тәјјарәјә минәркән. Тәјјарәјә миндикдә.)**

Мә'нача ејни олан бу вариантларда гурулуш фәрги вар. Бу чүмләләрдә үслуби имкан синоморфем олан фе'ли бағлама шәкилчиләринин һесабына әмәлә кәлмишдир. Үслуби мәгамда вә диаложи шәраитдә, ситуасијада мәгсәдәујғунлуг әсасында бу јарымчыг чүмләләрдән јухарыдакы формалара ујғун истифадә етмәк олар.

Үслуби әмәлијјат нәтичәсиндә јарымчыг чүмләләрин структурунда дәјишиклик баш верир. Бу әмәлијјат шәкилчинин, сөзүн, ифадәнин ејни мә'наја малик јарымчыг чүмләләрин тәркибиндә олуб-олмамасы илә башлајыр. «Һәр чүр үслуби әмәлијјат мә'нанын даһа дәгиг вә даһа тә'сирли ифадә едилмәси үчүндүр». (Ә. Дәмирчизадә). Ашағыда јарымчыг чүмләләрдә үслуби әмәлијјат апарылмыш вә бунун нәтичәсиндә чаваб чүмләсиндә чүрбәчүр гурулуша малик јарымчыг чүмләләр формалашмышдыр. «—Бу, кимин гәләмидир?—Мәним». **(Мәнимдир. Бу, мәнимдир. Мәним гәләмим. Мәним гәләмимдир).** Көрүндүјү кими, суал чүмләсинин тәләбинә ујғун олараг, ч а в а б ј а р ы м ч ы г ч ү м л ә л ә р и мүхтәлиф структурлудур. Бу әмәлијјатда мәнсубијјәт категоријасынын үслуби ролу бөјүкдүр. Үслуби тәләб вә мәгсәдәујғунлуға көрә синоним тәшкил едән јарымчыг чүмләләрдән һансынын диаложи нитгдә ишләдилмәси мүәјјән ситуасија вә шәраитлә бағлыдыр.

Бә'зән үслубун тәләбинә көрә ејни јарымчыг чүмлә бир-биринин ардынча ики вариантда ишләнә билир. Мәсәлән, «—Ингилабда нә гәдәр фәһлә иштирак етди?—**Минләрлә».** **(Минләрчә.)** «—Ады нәдир?—**Васка. Васили».** (И. Ш ы х л ы.)

Үслуби имкан репликанын һиссәләри олан бүтөв вә јарымчыг чүмләләрин бир-бири илә синонимлији нәтичәсиндә дә јараныр. Мәсәлән: «—Зәлзәләдән чардағымыз учду.—**Бизим чардагда.»** Һәр ики чмләдә мә'на јахынлығы ајдын һисс олунур; һәр ики шәхс зәлзәлә нәтичәсиндә чардагларынын учдуғуну билдирир. Биринчи шәхсин дахилиндә лазым олан үзвләри (з ә л з ә л ә д ә н, у ч д у) ишләндији үчүн, икинчи шәхсин дилиндә бунлары ишләтмәјә еһтијач галмыр.

Репликанын һиссәсини тәшкил едән јарымчыг чүмләләр хатырлама мәгамында мүәјјән үслуби чаларлары илә фәргләнә билир. Бу заман грамматик јарымчыглыг мүрәккәб хәбәрин олмамасындан јараныр. Мәсәлән: «—Сурен мүәллим јадыма дүшдү.—**Фәррух мүәллим дә.—Шөвкәт мүәллим дә».** (А л т а ј М ә м м ә д о в).

Елә садә чүмләләр вар ки, онлары јарымчыг чүмләләрин көмәји илә мүрәккәб чүмлә шәклиндә ифадә етмәк олур. Бу заман синтактик синонимлик мејдана кәлир. Белә чүмләләрдән мүәјјән үслуби мәгамларда истифадә олунур. Мәсәлән: 1) «Һавада кечә сазағы варды». (Садә чүмлә). 2) «Һавада сазаг варды, кечә сазағы». (Мүрәккәб. ч.)

1) «Мешә зил гаранлыг иди». (Садә чүмлә.) 2) «Мешә гаранлыг иди, зил гаранлыг». (Мүрәккәб ч.)

Марагл ы вә чохаспектли ваһид олан јарымчыг чүмләләр Азәрбајчан дилиндә кениш үслуби хүсусијјәтләрә маликдир. Орта мәктәбдә мәтнин синтактик тәһлилиндә, јери кәлдикчә, јарымчыг чүмләләрин һәмин үслуби хүсусијјәтләринә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк фајдалыдыр.

CamScanner ile tarandı

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмларыны мәктәб ислаһатынын тәләбләри бахымындан әсаслы сурәтдә јенниләшдирмәк вә ја јенидән тәкмилләшдирмәк вәзифәси гаршыја гојулмушдур. Бу вәзифәни мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк, һәр шејдән әввәл, мүәллим-практикләрин, методист вә филолог алимләрин тәклиф вә мүлаһизәләрини диггәтлә өјрәнмәкдән чох асылы олачаг. Мәчмуәмиздә ачдығымыз јени рубрикада мәгсәд охучуларымызы мәһз бу саһәдә ачыг вә фајдалы фикирләр сөјләмәјә чәлб етмәкдир. Бу нөмрәдән башлајараг рә'ј вә тәклифләри дәрч едирик.

Редаксија.

Зәрфлик будаг чүмләләринин тәдриси мәзмуну һаггында

Рәфаил ӘЛИЈЕВ
Сабирабад рајону, Дадашбәјли кәнд мәктәбинин мүәллими

Азәрбајчан мәктәбләринин VII—VIII синифләри үчүн бурахылмыш «Азәрбајчан дили» дәрслијинин (мүәллифләри М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымов, «Маариф» нәшријјаты, 1983) јени нәшри елми педагожи ичтимаијјәтин марағына сәбәб олмушдур. Дәрслијин бу јени нәшри тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбләринә мүвафиг шәкилдә ишләнмиш, бир сыра мәсәләләрин даһа анлашыглы шәкилдә шәрһинә, дәгигләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бунунла белә, бә'зи мөвзулар програм тәләбләриндән фәргли шәкилдә шәрһ олунмушдур. Бу да мәнимсәмәни мүәјјән дәрәчәдә чәтинләшдирир. Белә мүбаһисәли мәсәләләрдән бири зәрфлик будаг чүмләләринин нөвләри илә әлагәдардыр. Програмда, әввәлләрдә олдуғу кими, шәрт вә гаршылашдырма (күзәшт) будаг чүмләләри мүстәгил будаг чүмлә нөвү кими верилир.

Дәрслијин әввәлки нәшрләриндә дә мәсәләнин гојулушу беләдир. Лакин онун сон нәшриндә һәмин ики будаг чүмлә нәдәнсә зәрфлик будаг чүмләсинин нөвләри кими изаһ олунур. Беләликлә, зәрфлик будаг чүмләсинин 8 нөвү мүәјјән едилир: 1) тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси; 2) заман будаг чүмләси; 3) јер будаг чүмләси; 4) кәмијјәт будаг чүмләси; 5) сәбәб будаг чүмләси; 6) мәгсәд будаг чүмләси; 7) шәрт будаг чүмләси; 8) гаршылашдырма будаг чүмләси.

Бизчә, шәрт вә гаршылашдырма будаг чүмләләрини зәрфлик будаг чүмләсинин нөвү кими өјрәтмәк елми-методики бахымдан өзүнү доғрултмур. Бунун сәбәбләрини ашағыдакыларла изаһ етмәк олар. Шәрт вә гаршылашдырма будаг чүмләләри илә дикәр будаг чүмлә нөвләри (мәсәлән, мүбтәда, хәбәр вә б. будаг чүмлә нөвләри) јаранма јолларына көрә бир-бириндән фәргләнир; белә ки, профессор Ә. Абдуллајевин гејд етдији кими, «тәкөзәкли (будаг чүмләси баш чүмләнин јалныз бир үзвүнә аид олан—Р. Ә.) табели мүрәккәб чүмләләр (мүбтәда, хәбәр вә б. к. будаг чүмләләр—Р. Ә.) садә чүмләнин кенишләнмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир»... (Ә. Абдуллајев, «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр», «Маариф» нәшр. Бакы, 1974. с. 385—388).

Чүтөзәкли (будаг чүмләси баш чүмләнин үмуми мәзмунуна аид олан—Р. Ә.) табели мүрәккәб чүмләләр исә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри кими ишләнән садә чүмләләрдән биринин һүгуг бәрабәрлијини итирмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир».

Тәкөзәкли табели мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмләләр чүмлә үзвләринә мүвафиг синтактик суала чаваб верир, буна көрә дә белә будаг чүмләләр чүмлә үзвләринин адына ујғун кәлир.

Шәрт вә гаршылашдырма будаг чүмләләри исә баш чүмләнин үму-

Scanned with CamScanner

ми мәзмунуна аид олдуғуна көрә һеч бир синтактик суала чаваб вермир.

Дәрсликдә зәрфлијин 6 нөвү (тәрзи-һәрәкәт, заман, јер, кәмијјәт вә дәрәчә, сәбәб, мәгсәд зәрфликләри) көстәрилдији һалда, зәрфлик будаг чүмләсинин 8 нөвү олдуғу гејд едилир. Бу да елми-методик бахымдан долашыглыг әмәлә кәтирир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мүхтәлиф елми мәнбәләрдә зәрфлик вә зәрфлик будаг чүмләләри мүхтәлиф чүр тәсниф олунур.

Дөрдчилдлик «Мүасир Азәрбајчан дили» дәрслијиндә зәрфлијин 9 нөвү, зәрфлик будаг чүмләләринин исә 10 нөвү көстәрилир. Нәтичә зәрфлији олмадығы һалда, нәтичә будаг чүмләси зәрфлик будаг чүмләләринин нөвү кими тәгдим едилир. Һәмин дәрсликдә шәрт вә еләчә дә гаршылыг-күзәшт зәрфликләри, әсасән, хүсусиләшмиш тәркибләрлә ифадә олундуғундан һеч бир суала чаваб вермир. Бунларын гејд олунан суаллары да шәрти характер дашыјыр.

Бизчә, синтактик суалы олмајан чүмлә үзвү мөвчуд дејил, она көрә дә «шәрт зәрфлији», «гаршылашдырма-күзәшт зәрфлији» анлајышлары өзүнү о гәдәр дә доғрултмур. Дикәр тәрәфдән, истәр шәрт будаг чүмләси, истәрсә дә гаршылашдырма будаг чүмләси баш чүмләнин јалныз бир үзвүнә аид олмајыб, онун үмуми мәзмунуна аид олур, конкрет синтактик суалла мүәјјәнләшдирилмир.

Азәрбајчан ССР ЕА-нын 1959-чу илдә нәшр етдији «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабында (II чилд) шәрт вә гаршылыг-күзәшт будаг чүмләләри зәрфлик будаг чүмләси кими изаһ едилмир; Үмумијјәтлә, орада зәрфлик будаг чүмләләринин конкрет мигдары көстәрилмир; Зәрфлијин мә'на нөвләри ичәрисиндә дә шәрт вә гаршылыг-күзәшт зәрфлијинә тәсадүф едилмир.

Профессор Ә. Абдуллајевин «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр» адлы монографијасында исә шәрт вә гаршылыг будаг чүмләләри зәрфлик будаг чүмләсинин нөвү кими верилир, анчаг там әсасландырылмыр.

Азәрбајчан ССР ЕА-нын нәшр етдији сон елми грамматика китабында исә (бах: «Мүасир Азәрб. дили, III чилд, «Елм» нәшр. Бакы, 1981, сәһ. 405—411) зәрфлик будаг чүмләсинин чәми 4 нөвүндән сөһбәт ачылыр; 1) заман; 2) јер; 3) кәмијјәт; 4) сәбәб будаг чүмләләр.

Мараглыдыр ки, әксәр мәнбәләрдә шәрт вә гаршылыг-күзәшт будаг чүмләләри һаггында «баш чүмләнин бир үзвүнә дејил, бүтүнлүкдә мәзмунуна аид олур» һөкмүнү охујуруг. Белә олан сурәтдә синтактик суала малик олмајан вә чүмләнин јалныз фе'ли хәбәрини изаһ етмәјән (үмуми мәзмунуна аид олан) будаг чүмләјә зәрфлик будаг чүмләсинин нөвү кими бахмаг олармы? Бизчә, јох.

Ахы бу һөкм шәрт вә гарышыг будаг чүмләләринин әмәләкәлмә јолуну да инкар етмиш олур, чүнки бу чүмләләр әввәлки чүмлә нөвләриндән фәргли олараг ч ү т ө з ә к л и чүмлә нөвләринә дахилдир.

Табели мүрәккәб чүмләләрин әмәләкәлмә јолларынын схемләрини мүгајисә етсәк фикримиз даһа јахшы ајдынлашар.

Бүтүн дејиләнләрдән белә гәнаәтә кәлирик ки, зәрфлијин вә зәрфлик будаг чүмләләринин 6 нөвү вар:

1) тәрзи-һәрәкәт зәрфлији;
2) јер зәрфлији;
3) заман зәрфлији;
4) кәмијјәт зәрфлији; 5) сәбәб зәрфлији; 6) мәгсәд зәрфлији.

1 тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси;
2 јер будаг чүмләси;
3) заман будаг чүмләси;
4) кәмијјәт будаг чүмләси;
5) сәбәб будаг чүмләси;
6) мәгсәд будаг чүмләси;

Дејиләнләрә әсасән тәклиф едирәм ки, шәрт вә гаршылашдырма будаг чүмләләри зәрфлик будаг чүмләләринин нөвү кими дејил, мүстәгил вә спесифик будаг чүмлә нөвү кими изаһ едилсин.

CamScanner ile tarandı

Фе'л заманларында фе'лин тәрз мә'насынын ифадәси

Рамизә РӘЧӘБОВА
Бакы, 39 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Фе'лин заман формалары вә фе'лин тәрзләри бир-бириндән фәргләнән грамматик категоријалардыр. Мә'лум олдуғу кими, фе'лин заманлары һәрәкәтин мүәјјән заман дахилиндә, заман мүддәтиндә баш вердијини, фе'лин тәрзләри исә һәрәкәтин ичра тәрзини, баш вермәси сәчијјәсини, һәрәкәтин кәмијјәт модификасијасыны ифадә едир. Лакин буну да инкар етмәк олмаз ки, һәрәкәтин (һалын, вәзијјәтин) һәр һансы ичрасы (ичра тәрзи) мүәјјән заман дахилиндә баш вердији үчүн фе'лин тәрзләри (һәрәкәтин баш вермә сәчијјәси) өзүндә мүәјјән заман чалары да дашыјыр. Өз нөвбәсиндә һәрәкәтин һәр һансы заман дахилиндә ичрасы өзүндә һәрәкәтин баш вермәси тәрзинин чаларыны да көстәрир. Бу бахымдан фе'л заманларында фе'лин тәрз мә'насынын мөвчудлуғундан данышмаг олар. Лакин елә бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, фе'лин заманлары илә фе'лин тәрзләри ејни бир шеј дејил, онлар фе'лин мүәјјән бир категоријасы кими бир-бирини әвәз етмир.

Дүнја дилләриндә грамматик заман категоријасынын фе'л заманларынын ифадәси, тәзаһүрү өзүнү мүхтәлиф шәкилдә көстәрдији кими, фе'лин тәрзләри дә мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Мәсәлән, инкилис дилиндә фе'лин тәрзи истәр лексик, истәрсә дә грамматик категорија кими мөвчуд дејил; бу дилдә һәрәкәтин баш вермәси сәчијјәси, јахуд үсулу истиснасыз олараг фе'лин заман формалары илә ифадә едилир. Мә'лум олдуғу кими, инкилис дилиндә, дүнјанын бүтүн дилләриндә олан кечмиш, индики вә кәләчәк заманлардан әлавә, бир дә индефенит, перфект, континјус вә перфект-континјус формалары да мөвчуддур. Инкилис дилиндә фе'лин хүсуси тәрз формаларынын олмамасы да мәһз адларыны чәкдијимиз бу формаларын мөвчудлуғундан ирәли кәлир: бу формалар һәрәкәтин биткинлијини, сүрәклилијини, давамлылығыны, тәкрарлығыны, инкишафыны, һәрәкәтин һала кечмәсини вә с. ифадә едә билир. Рус дилиндә хүсуси тәрз категоријасы мөвчуддур: бу дилдә фе'лин ики тәрзи—совершенныј вид (б и т м и ш т ә р з) вә несовершенныј вид (б и т м ә м и ш т ә р з) вар. Рус дилиндә һәр ики тәрз лексик-грамматик әлагәләрә маликдир. Бу дилә аид јазылмыш грамматика китабларында вә һәмин дилин грамматик гурулушуна һәср едилмиш әсәрләрдә фе'лин тәрзи грамматик категорија кими тәдгиг вә тәсвир едилир. Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушуна һәср едилмиш әсәрләрдән јалныз бириндә—«Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (морфолокија, Бакы, Азәрб. ССР Елмләр Академијасынын нәшри, 1960) адлы китабда Азәрбајчан дилиндә фе'лин тәрзләринин олмасы фикринә раст кәлирик. Дүздүр, бу әсәрдә фе'л тәрзләринин јаранмасынын јалныз бир үсулу көстәрилир: «Азәрбајчан дилиндә, о чүмләдән түрк дилләриндә фе'лин тәрзләри, адәтән, аналитик үсулла ифадә олунур» (сәһ. 150), лакин көстәрмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилиндә фе'лин тәрзләри тәкчә аналитик үсулла (фе'ли бағлама+тәсрифләнән фе'л) дејил, рәнкарәнк үсулларла әмәлә кәлир. Азәрбајчан дилиндә фе'л тәрзләринин ифадә үсуллары ајрыча бир тәдгигат мөвзусу олдуғу үчүн бу мәгаләдә һәмин мәсәләјә тохунмајачағыг. Тәкчә фе'л заманларында фе'лин тәрз мә'насынын ифадәсиндән бәһс едәчәјик.

Scanned with CamScanner

Диалектик материализм өјрәдир ки, һәр һансы бир һәрәкәт заман вә мәкан дахилиндә баш верир. Буна көрә дә һәрәкәтин кәмијјәт модификасијасы замандан, демәли, фе'лин заман формаларындан кәнарда баш верә билмәз. Һәр һансы бир дилдә фе'лин заман вә тәрз категоријалары бир-бири илә сых әлагәдардыр; һәтта фе'лин тәрз категоријасы мөвчуд олмајан дилләрдә белә, фе'л заманлары һәрәкәтин мүәјјән кәмијјәт модификасијасы чаларыны өзүндә әкс етдирир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилиндә фе'лин заманларында тәрз мә'наларыны ифадә етмәк үчүн хүсуси морфоложи әламәтләр јохдур; тәрз мә'налары билаваситә заман шәкилчиләри илә ифадә олунур. Рус дилиндә исә фе'л заманларында тәрз мә'наларынын ифадәси фе'лин семантик мә'насындан асылыдыр. Буна көрә дә инкилис вә Азәрбајчан дили типли дилләрдә фе'лин заман формалары илә ифадә едилмиш тәрз мә'наларыны фе'лин ајрыча тәрз формасы кими тәгдим етмәк доғру олмазды. Һалбуки рус дилиндә фе'лин заман формаларында ифадә едилән тәрз мә'наларыны ајрыча тәрз кими гәбул етмәк олар.

Адыны чәкдијимиз «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабында ишин битиб-битмәмәсинә көрә фе'лин заманлары ики група бөлүнүр: ишин битмәсини көстәрән заманлар вә ишин битмәмәсини көстәрән заманлар. Һәмин әсәрдә даһа сонра охујуруг: «...битмәклик мәфһуму алтында садәчә олараг ишин ичра просесинин кәсилмәси, сөз сөјләнилән вахтда давам етмәмәси баша дүшүлмүр. Битмәклик анлајышы алтында ишин ичра просесинин кәсилмәси, сөз сөјләнилән вахтда давам етмәмәси баша дүшүлсәјди, о заман ишин битиб-битмәмәсини көстәрмәләринә көрә, нәгли кечмиш, шүһуди кечмиш вә узаг кечмишлә гејри-гәти кәләчәкли кечмиш, битмәмиш кечмиш вә давамлы кечмиш заман формалары арасында heч бир фәрг олмазды; чүнки бу заман формаларынын һәр масында иш просеси сөз сөјләнилән вахта көрә кәсилир. Бәс һәмин кечмиш заман формалары арасында тәрзчә нә кими фәрг вар?

Фе'лин нәгли, шүһуди вә узаг кечмиш заманы ишин ичра едилиб гуртармасыны, јахуд нәтичәсини көстәрир. Гејри-гәти кәләчәкли кечмиш, битмәмиш вә давамлы кечмиш заманлар исә ишин ичра едилмә просесиндә олдуғуну көстәрир, ишин ичра едилиб гуртармасыны, јахуд нәтичәсини исә билдирмир.

Фе'лим заман формаларында ишин битиб-битмәмәси кими тәрз мә'наларындан башга, ишин тәкрарланмасы, давамлылығы, адәт шәклинә дүшәрәк ичра едилмәси кими тәрз мә'налары да ифадә едилир» (сәһ. 164).

Инди дә мүхтәлиф системли дилләрдә фе'лин заманларында тәрз мә'наларынын ифадәсини нәзәрдән кечирәк.

Ш ү һ у д и к е ч м и ш з а м а н. Һәрәкәтин биткинлијини (битмәсини), гысазаманлылығыны, бирактлылығыны билдирир. Мәсәлән, «Маһирә севинә-севинә **гајытды,** кәлиб төјләдән Мусанын атыны **чыхартды,** евләринә **апарды».** (Һ. М е һ д и.)

Н ә г л и к е ч м и ш з а м а н ишин ичра олунуб битмәсини вә ичранын нәтичәсини билдирир. Мәсәлән:

Гаты дөјүшләрдә о **гуртарыбдыр,**
Дүшмән пәнчәсиндән елләримизи
Зәфәрләр газанан Совет Ордусу
Бу азад күнләрә **чыхарыб** бизи.
(М. Д и л б а з и.)

Ш ү һ ү д и м ү ә ј ј ә н и м п е р ф е к т заман, јә'ни индики заманын һекајәси (-ырды[4]) һәрәкәтин ичрасынын битмәмәсини, давам етмәсини көстәрир. Мәсәлән, «Һәлә дүнәнә кими думанлар ичиндә үзән евләрин үстүндә чәһрајы булудлара кириб-чыхан күнәшин зијасы **парылдајырды».** Һ. М е һ д и.)

Фе'лин бу заманы бир сыра һалларда ишин тәкрарланмасыны, чохактлылығыны да билдирир. Мәсәлән, «Һәлимә [illegible] Һәмидин

CamScanner ile tarandı

јанына **кәлир,** чох вахт ону ајылтмадан кәтирдији шорбаны онун јанына гојуб **кедирди».** (Ә. М ә м м ә д х а н л ы.)

Н ә г л и м ү ә ј ј ә н и м п е р ф е к т з а м а н, јә'ни индики заманын рәвајәти (-ырмыш[4]) һәрәкәтин битмәмәсини, давамлылығыны, сүрәклилијини, бә'зән исә ардычыл баш вермәсини ифадә едир. Мәсәлән, «Ики гоншу халг әсрләр боју меһрибан гардаш кими **јашајырмыш».**

Ш ү һ у д и г е ј р и - м ү ә ј ј ә н и м п е р ф и к т з а м а н, јә'ни гејри-гәти кәләчәк заманын һекајәси һәрәкәтин битмәмәсини, давамлылығыны, сүрәклилијини, тәкрарлылығыны билдирир. Белә һәрәкәт тез-тез тәкрар едилир вә даими һәрәкәтә кечә билир. Мәсәлән, «Сабир Шамахыда икән ән јахын досту олан шаир Сәһһәтлә тез-тез көрүшәр, билмәдији шејләри ондан һәвәслә **өјрәнәрди».** (М. И б р а һ и м о в).

Н ә г л и г е ј р и - м ү ә ј ј ә н и м п е р ф е к т з а м а н, јә'ни гејри-гәти кәләчәк заманын рәвајәти һәрәкәтин биткинлијини билдирир. Мәсәлән, «Онун дөшүндәки ләкәләрә баханда билдим ки, о, күллә габағына мәрдликлә **кедәрмиш.** (Һ. М е һ д и.)

Ш ү һ у д и у з а г к е ч м и ш з а м а н һәрәкәтин битдијини ифадә едир. Мәсәлән, «Мәшәдибәјин дәстәси матәм јеринә чатанда килсә габағындакы бөјүк мејдан долмушду». (Һ. М е һ д и.)

Н ә г л и у з а г к е ч м и ш з а м а н һәрәкәтин күманлы, тәхмини битмәсини көстәрир. Мәсәлән, «Дејирләр ки, о, сәдрин јарамаз һәрәкәтләри һаггында јухарылара јазмышмыш, буна көрә дә сәдр ондан интигам алмышдыр».

И н д и к и з а м а н һәрәкәтин ичрасынын битмәмәсини, давамлылығыны, тәкрарлығыны ифадә едир. Мәсәлән, «Онлар мүнтәзәм сурәтдә гәзет вә китаблар охујурлар, кәнд тәсәррүфаты машынларынын гурулушу, онлары ишләтмәк гајдаларыны өјрәнирләр». И. Ә ф ә н д и ј е в.)

Г е ј р и - г ә т и к ә л ә ч ә к з а м а н ишин ичрасынын битмәмәсини, давамлылығыны, сүрәклилијини, тәкрарлылығыны, чохактлылығыны, даимилијини ифадә едән тәрзи көстәрир. Мәсәлән,

Көлләриндә өрдәкләри үзәрләр,
Чөлләриндә мараллары кәзәрләр,
Күлләриндән кәлинләр тач
бәзәрләр,
Чејран көзлү гызлары вар
өлкәмин. (Ч. Чаббарлы.)

Шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатдан истифадә тәчрүбәсиндән

Маһмуд МӘММӘДОВ
Ағстафа шәһәри, 24 нөмрәли дәмир јол мәктәбин мүәллими

Шакирдләрин һәјатда фәал мөвге тутмалары, партијамызын мүәјјәнләшдирдији коммунизм гуручулуғунун әхлаг кодексинә дүзкүн әмәл етмәләри үчүн бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролундан кениш истифадә едирәм. Чалышырам ки, шакирдләр бәдии әдәбијјатын көмәји илә Вәтәнимизин јүксәлишини, тәрәггисини дујмағы вә гијмәтләндирмәји бачарсынлар. Онларда совет адамына хас олан кејфијјәтләр јарансын.

Мән бу мәгаләдә, илк нөвбәдә, шакирдләрдә ичтимаи ишә, ичтимаи борча мәс'улијјәт һисси тәрбијә етмәк саһәсиндә көрдүјүм ишдән бәһс етмәк истәјирәм.

Scanned with CamScanner

IV синифдән башлајараг шакирдләрә дәрк етдирирәм ки, инкилаб чәнкавәри Ф. Е. Дзержинскинин дедији кими, борч-вәзифә дејил, зәрурәтдир, тәләбатдыр, дәрин әгидәдир, һәјатын мә'насыдыр. Мән бу чүр кејфијјәтләри шакирдләрдә јаратмаг мәгсәди илә бәдии әдәбијјатдан бачарыгла истифадә едирәм.

Ичтимаи борча мәс'улијјәт һиссинин ашыланмасында һәјата кечирдијим тәдбирләри, бир нөв, Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси, өлмәз Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» пјесинин тәдрисиндә тамамлајырам. Белә ки, тәкчә фәрди тәсәррүфатын коллектив тәсәррүфатла әвәз олунмасыны изаһ етмирәм. Шакирдләрин диггәтини даһа бир мәсәләјә— әсәрин әсас гәһрәманы Алмазын ичтимаи ишә чан јандырмасына чәлб едирәм. Алмазын ичтимаи ишә мүнасибәтини даһа габарыг шәкилдә үзә чыхармаг үчүн ону Ҹамал вә Мирзә Сәмәндәрлә мүгајисә едирәм. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, Алмазла Ҹамал мәркәздән узаг бир кәндә ишә кәлирләр. Ичтимаи вәзифәни дүзкүн баша дүшмәјән Ҹамал тозлу-торпаглы кәнддә галыб ишләмәк истәмир. Алмаз Ҹамалы һаглы олараг дөјүш мејданындан гачан фәраријә бәнзәдир.

Алмазын бөјүк ичтимаијјәтчи, тәшкилатчы вә мә'нәви чәһәтдән јеткин олмасы Мирзә Сәмәндәрлә мүгајисәдә даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Шакирдләрин васитәсилә әсәрдән кәтирилән мүхтәлиф мүгајисәләрлә Алмазын үстүн чәһәтләри, мә'нәви сафлыға, дүзкүн тәрбијәјә малик олмасы үзә чыхарылыр вә онларда Алмаза һөрмәт, Мирзә Сәмәндәрә исә нифрәт һисси јараныр.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, шәхсијјәти ән чох јүксәлдән онун һәјатда фәал мөвге тутмасы, ичтимаи борча шүурлу мүнасибәт бәсләмәсидир.

Мә''лумдур ки, халг јазычысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы С. Рәһимовун «Меһман» повестинин лејтмотивини вичдан тәмизлији, доғручулуг, дүзлүк тәшкил едир. Мән бу әсәри тәдрис едәркән Меһманын мә'нәви анасы Мәликә ханымын ашағыдакы сөзләрини шакирдләрә охудурам. «Ләкә инсаны чүр'әтсиз едәр, башыны ашағы едәр, адамы тәри ичиндә боғар, раһат јухусуну көјләрә чәкәр». Еләчә дә анасы Хатун халанын өз оғлуна дедији «Ләкәли султан олмагданса, ләкәсиз чобан олмаг јахшыдыр. Алны дамғалы адам, гулағы дамғалы һејвандан писдир» сөзләри хүсусилә шакирдләрин нәзәринә чатдырыр вә беләликлә онларын мә'нәви тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмәјә чалышырам. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, Меһман али тәһсил алдыгдан сонра чәтин бир рајона ишә көндәрилир. О, бурада РИҚ-ин сәдри Ҝамилов, «галошлу адам» вә дикәрләри илә гаршылашыр, һәр чүр мүгавимәтә раст кәлир, лакин Мәликә ханымын дедији «мә'нәвијјатыны күн кими саф вә парлаг сахла» сөзү онун гулағында сырға кими галыр, мис кими сәсләнир. Меһман сарсылыр, лакин јыхылмыр, мәғлуб олмур, чүнки мә'нәвијјатыны тәмиз сахлајыр, һәр чүр фәрдијјәтчилијә, мешшанлыг психолокијасына, рүшвәтхорлуға, әшјабазлыг азарына гаршы мүбаризәни даһа да күчләндирир.

Мә'лумдур ки, мә'нәви тәрбијәнин ашыланмасында әмәк мөвзусуна һәср олунан бәдии әсәрләрин дә әһәмијјәти чохдур Н. Кәнчәвинин «Ҝәрпичкәсән кишинин дастаны», Ширинин ешги илә Бүсутун дағына өз әмәји, күлүнкүјлә һарај салыб нәрә чәкән Фәрһаддан («Хосров вә Ширин») тутмуш унудулмаз С. Вурғунун «Муған» поемасына, көркәмли сәнәткар Һ. Меһдинин «Абшерон» романына, Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасына, М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романынадәк һамысындан јери кәлдикчә истифадә едирәм. Әмәјин шан вә шөһрәтини изаһ едирәм. Һәтта халг шаирәси М. Дилбазинин:

«Мирвари, инчи дејил әмәкдир мәним адым,
Мән өмрүмдә бир күн дә әмәксиз јашамадым»

гијмәтли мисраларыны вә онун әмәјә сонсуз мәһәббәтини ајдынлашдырырам. Әмәк мөвзусуна һәср олунан әсәрләрин тәдриси баша чатдыгдан сонра шакирдләрә белә бир суалла мүрачиәт едирәм: әсәрин гәһрәманларыны сизә севдирән нәдир? Шакирдләрдән алынан мүхтәлиф чаваблардан ајдын олур ки, әмәклә јүксәлән инсанлар әсил гәһрәманлардыр, онлары әбәдиләшдирән мәһз шәрәфли әмәкдир.

Мә'нәви тәрбијәнин ашыланмасында сосиалист вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији мөвзусунда јазылмыш бәдии әсәрләрдән кениш истифадә едирәм. Хүсусән Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә халглар достлуғу мөвзусунда јазылан әсәрләрин шакирдләрә тәдрисиндән сонра тәклиф олунан иншa јазыларда онларын дүзкүн нәтичә чыхардыглары ајдын олур.

VIII синифдә совет әдәбијјаты һаггында сөһбәт үчүн нәзәрдә тутулан саатларда букүнкү чичәкләнән Вәтәнимизи, онун наилијјәтләрини, дүнја мигјасындакы бөјүк һөрмәтини изаһ едир вә дејирәм ки, совет адамлары һаглы олараг өз вәтәни илә фәхр едирләр. Бу барәдә Б. Ваһабзадәнин «Дурна», Н. Хәзринин «Чинар», «Вәтән вә гүрбәт», Б. Азәроғлунун «Бакыдан ајрыларкән» ше'рләринин адыны чәкирәм вә һәмин ше'рләрин кениш тәһлилини верирәм. Шакирдләрә чатдырырам ки, Б. Ваһабзадә бир нечә күн Ирагда олмуш, өлмәз М. Фүзулинин түрбәсини зијарәт етмиш, лакин гәриблик һиссиндән хилас ола билмәдијинә көрә гәлби Вәтән һәсрәти илә дөјүнмүшдүр. О, Совет вәтәнимизә сонсуз мәһәббәтини «Дурна» ше'риндә көзәл тәрәннүм етмишдир:

Ај бизим елләрдән учан дурналар,
Көјдә учан кими таныдым сизи.
Ширин авазыныз гәлбә од салыр,
Мәнә бағышлајын бир телинизи.

Шаһиндән, шонгардан горунун анчаг,
Бир хәтәр кәлмәсин гој дәстәнизә,
Ким дејә биләрди гисмәт олачаг,
Бу гәриб өлкәдә көрүшмәк бизә.

Н. Хәзринин «Чинар» ше'риндә дә Вәтәнин мәһәббәти орижинал бир јолла, бәдии мүгајисә васитәси илә верилир. Гүрбәтдә көрдүјү чинар шаирә өз доғма јурдундакы чинары хатырладыр. О, јазырды:

Динләдим, һәр сөзүн бир гәнирәдир,
Көрдүјүм нә хәјал, нә әфсанәдир.
Бир анлыг унутдум гәриблик нәдир,
Ај бизим чинара бәнзәјән, чинар.
Ај бизим чинара бәнзәјән, чинар.

Јахуд «Вәтән вә гүрбәт» ше'риндә шаир јазыр:

Көнүл ајрылмајыр өз баһарындан,
Илһам баһарындан, сөз баһарындан,
Дејирәм, вәтәнин бирчә гыш күнү,
Јахшыдыр гүрбәтин јүз баһарындан.

Бу барәдә халг шаири С. Вурғунун елә бир әсәри, елә бир мисрасы јохдур ки, орада Сосиалист Вәтәнимиз сонсуз мәһәббәтлә тәрәннүм олунмасын.

С. Вурғун Вәтәни сонсуз мәһәббәтлә севмишдир. Онун үчүн ән әзиз вә доғма һал дөрд һәрфли Совет Вәтәнидир. О, јахшы билирди ки, дөрд һәрфли вәтәнинин бөјүк истигбалы вардыр. Бөјүк шаир јазырды:

Низаминин, Фүзулинин сөһбәтинә гулаг асдым,
Пушкинин сөз рүбабыны өз синәмин үстә басдым,
Мәним ваһид вәтәнимсә, дөрд һәрфли ССРИ-дир.
Онун бөјүк истигбалы бүтүн дүнја, бүтүн јердир.

Дејирләр ки, бир күн бүтүн каинат, дүнја шаирин габағыны кәсмиш, ону сорғу-суала тутмушдур. Онун әгидәсини, мәсләкини, тутдуғу јолун мәгсәд вә гајәсини он-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

дан хәбәр алмышдыр. Бу бөјүк дүһа саһиби исә belә чаваб вермишдир:

Дүнја мәндән сорушду ки,
Де, мәсләкин, јолун нәдир?
Дедим: Совет торпағына
Көнлүм гушу пәрванәдир.

Бурадан белә бир суал мејдана чыхыр ки, бәс бу дәмир сәтирләрин, одлу мисраларын тәдриси шакирдләрә нә верир?

— Бу, һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә Сосиалист Вәтәнимизи сонсуз мәһәббәтлә севмәк, ону һүнәрлә горумаг, кешијиндә ајыг вә сајыг дајанмаг кими кејфијјәтләр. Биз бу кејфијјәтләри орта мәктәби битирән мә'зунларымызын истеһсалатда фәал чалышмасында, әскәри вәзифәләрини чанла-башла һәјата кечирмәсиндә көрә биләрик. Мәсәлән: Мәктәбимизин мә'зуну Һәсәнов Шаһинин аиләсинә һәрби һиссә командири көндәрдији мәктубда јазыр, «...әскәри вәзифәсини лајигинчә јеринә јетирән кәнчләримиз чохдур. Лакин Шаһин Һәсәнов өз ләјагәти, бачарығы вә davranышы илә һамыдан фәргләнир. Көрүнүр ки, о, көзәл аилә вә мәктәб тәрбијәси алмышдыр. Сиз Шаһин Һәсәновла фәхр едә биләрсиниз».

Демәли, шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә, онларын коммунизм руһунда тәрбијә олунмасында бәдии әдәбијјатын да ролу бөјүкдүр.

●

ФАКТЛАР ВӘ РӘГӘМЛӘР

Фашист Алманијасы өлкәмизә һүчум етмәк үчүн совет сәрһәдләринә 5,5 милјон нәфәрдән ибарәт гошун топламышды. Бундан башга, алманларын сәрәнчамында тәгрибән 5 мин тәјјарә, 2800-дәк орта вә ағыр танк, 47 миндән чох топ вә минаатан вар иди.

• • •

Совет Иттифагынын сәрһәд даирәләриндә алман фашистләринә гаршы мүбаризә апарачаг гошунларымызын сајы 2,9 милјон нәфәр иди.

• • •

Мүһарибәнин биринчи или партија Силаһлы Гүввәләрә азы бир милјон нәфәр коммунист көндәрмишди.

• • •

1943-чү ил августун 5-дә Москвада Совет Ордусу һиссәләринин Орјолу вә Белгороду азад етмәси шәрәфинә топлардан илк јајлым салам атәши ачылмышдыр.

• • •

1945-чи ил мајын 1-дә совет дөјүшчүләри Рејхстагын үзәринә гырмызы бајраг санчмышлар.

●

Шәрт васитәли будаг чүмләләрин семантикасына даир

Набат АБДУЛЛАЈЕВА
филолокија елмләри доктору, профессор

Чүмләнин тәһлили заманы тәкчә дил ваһидләринә дејил, һәм дә бу ваһидләри әмәлә кәтирән үнсүрләрин вәһдәтинә, биринин дикәрини шәртләндирмәсинә дә диггәт јетирмәк лазымдыр.

Азәрбајчан дилиндәки шәрт васитәли будаг чүмләләрин һамысы шәрт будаг чүмләси олмур. Бунларын бир гисми табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә ишләнмиш нисби сөзләрин характери илә бағлы олараг башга будаг чүмлә олур. Шәрт васитәли будаг чүмләнин мүбтәда, тамамлыг, заман, тәрзи-һәрәкәт вә с. будаг чүмләси олмасынын сәбәби онун баш чүмләдә мәһз будаг чүмлә јерини тутмасы илә әлагәдардыр. Белә будаг чүмләләр фе'ли тәркибләрлә әвәзләнә билир. Шәрт васитәли бу чүмләләр (бүтүн вариантларда, истәр хүсуси вә истәрсә дә үмуми шәрт формалы олсун) синоним чәркә јаратмыр. Лакин бурада үмуми чәһәт вар ки, о да баш чүмләдәки ишин будаг чүмләдәки ишлә бу вә ја дикәр дәрәчәдә шәртләшмәсиндән ибарәтдир. Мәсәлән:

Һәр кәс зор көстәрсә ишиндә әкәр,
Ишинин низамы позулуб кедәр.
(Н. Кәнчәви).

«Ким горуға кирсә, күллә илә вурун» (И. Шыхлы). «Икид кәрәк бәрк ајагда нәјә үмиди кәлирсә, она әл ата». (Һ. Ибраһимов.) «Сән өзүн нечә лазымса, елә дә елә». (Һ. Аббасзадә.) «Рүстәм бу бахышлары дујса да, әһәмијјәт вермәди». (М. Ибраһимов.)

Азәрбајчан дилиндәки шәрт васитәли будаг чүмләләрин бир гисми исә чүмлә үзвүнә чеврилә билмир. Бунун мүхтәлиф сәбәбләри вар. Шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсиндә суал әвәзлији, суал әдаты вә суал интонасијасы олур. Баш чүмләдәки ким? нә? һара? нечә? нијә? нә үчүн? суал әвәзликләри ашағыдакы мәгамларда ишләдилир:

а) Баш чүмләнин мүбтәдасы ким? суал әвәзлији илә ифадә олунур, бу да будаг чүмләдәки ишин һәјата кечмәсини лабүдләшдирир вә баш чүмлә тәсдиг васитәсилә инкар чүмләси олур. Мәсәлән: «Кәндлинин дәрдинә мән дә јанмасам, ким јаначаг?» (М. Һүсејн)—Һеч ким јанмајачаг. «О, бу фикрә дүшсә, ким ону сахлаја биләр?» (Ајбәк)—Һеч ким сахлаја билмәз.

б) Баш чүмләдә суал әвәзлији будаг чүмләдәки ишин реал олмасына е'тираз әламәти кими ишләдилир. Мәсәлән: «Һәркаһ Ајгыз һаглыдырса, Гәдиров нијә разы олмур?» (Ш. Рәшидов.) «Әлјаров рүшвәт алан олсајды, халылары нијә көз габағына гојурду?»

в) Баш чүмләдә ишләнмиш суал әвәзлији бә'зән будаг чүмләнин шәртли заман чаларында олдуғуну билдирир. Мәсәлән: «Анам ач галса, сусуз галса, әјни-башы олмаса, ағартысы чатышмаса, мәндән нә оғул чыхар?» «Бәс бир анамы доландыра билмирәмсә, даһа нәјә кәрәјәм?» (Һ. Меһдијев.) «Һәр онииллији гуртаран чаван аттестатыны алан кими али тәһсил далынча гачса, бәс ишләјән ким олар?» (Ә. Әбүлһәсән.)

Scanned with CamScanner

Бүтүн бу нүмунәләрдән көрүндүјү кими, башга будаг чүмләләрдән фәргли олараг, шәрт будаг чүмләсинин баш чүмләсиндә ишләнән суал әвәзлији будаг чүмлә јерлији дејил, она көрә дә будаг чүмләнин чүмлә үзвүнә чеврилмәси еһтијачы галмыр.

Баш чүмләдә суал әдаты ишләнир, будаг чүмлә шәртли-заман чалары билдирир, баш чүмлә тәсдиг васитәсилә инкар чүмләси олур. Мәсәлән: «Көрәсән Рәшид Күлшады да алдатса, атса, мәнми күнаһкарам?» (С. Гәдирзадә.) «Бијабанда вәһши бир сәјјад оларса, аһулар азад бијабаны кәзә биләрми?» (Ч. Чаббарлы.)

Табели мүрәккәб чүмләнин суал интонасијасы јенә дә баш чүмләјә аид олур вә белә чүмләләр әсасән инкар васитәли тәсдиг чүмләси олур. Мәсәлән: «Папағыны итирмиш олса, далынча кери гајытмаз?» (И. Шыхлы.) «Кәлмәјәчәкдинсә, әввәлчәдән дејә билмәздин?» (Ә. Гасымов.)

Шәрт васитәли будаг чүмләләрин хәбәри ја хүсуси, ја да үмуми шәрт шәкли илә, баш чүмләнин хәбәри исә фе'лин әмр, хәбәр вә вачиб формасында ишләнмиш фе'ллә ифадә олунур. Чүмләнин хәбәри, һәтта исми хәбәр олдугда белә, јенә дә шәрт әдаты гәбул едир. Мәсәлән: «Анчаг инди бу чәнабын шәнинә мәдһләр сөјләнсә дә, бу, киши идими?» (С. Рәһимов) «Мән һансы пешәни сечсәм, чамаата хејрим даһа чох дәјәр?» (А. Мәммәдов). «Әкәр һамы тәбиәтин өвладыдырса, нә үчүн бири касыб, о бири варлыдыр?» (И. Шыхлы.)

Шәрт васитәли табели мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини әмәлә кәтирән баш вә будаг чүмләләр ја ејни, ја да мүхтәлиф субјектли олур. Мәсәлән, мүхтәлиф субјектли: «Вичданын олсајды, мәним бу харабада нә ишим варды?» (М. Һүсејн.) «Бирдән о кәсиләрсә, ешидән нә дејәр?» (Ә. Әбүлһүсејн.); ејни субјектли: «Кенералымызын бунча фәдакарлығыны билмәсәјдим, һеч бунча она бағланардыммы?» (С. Рәһимов.) «Бир дә ки, Гошгарла нә гәдәр јахын олса да, белә бир дәрди онға ача биләрдими?» (И. Һүсејнов.) «Әкәр о, сизи атыб кетмишдирсә, бәс нә үчүн сизи күнаһландырыр?» (А. Мәммәдов.)

Јухарыда верилмиш нүмунәләрин мәзмун вә мә'на үмумилији олан фе'ли тәркибләрлә әвәзләнә билмәмәси бир тәрәфдән баш чүмләдә будаг чүмлә јерлијинин олмамасы илә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән будаг чүмләнин баш чүмләдән асылылығынын зәифлији илә әлагәдардыр.

Мә'лумдур ки, -магда^2 давам формасынын әламәти һесаб олунур вә фе'л формасы кими тәсрифләнир. Лакин дилимиздә -магдан^2 үнсүрүнә -са^2 артырмагла әмәлә кәлән -магданса^2 да мөвчуддур. Бу нәдәнсә, морфолокијанын һәтта сон нәшрләриндә нәзәрдән гачмыш вә һаггында һеч бир фикир сөјләнилмәмишдир.—магданса^2 шәкилчили сөз фе'ли тәркиб әмәлә кәтирир. Белә тәркибләрин грамматик мә'насы бә'зән -ынча^4 шәкилчили фе'ли тәркибин, бә'зән дә «әвәзинә» сөзү илә ишләнмиш мәсдәр тәркибинин мә'насына ујғун кәлир. Һәр ики вәзијјәтдә -са^2 әдаты һеч бир шәрт мә'насы билдирмир вә фе'лин тәсрифләнмәјән групуна дахил олур. -магданса^2 шәкилчили фе'ли тәркибдәки ишлә чүмләдәки иш мүгајисә едилир; мүгајисә олунан иш, һал, вәзијјәт вә һадисәләрин бири инкар олунур вә үстүн оланы сечилир. Мәсәлән: «Партизанлар биздән чәкинмәкдәнсә, биз партизанлардан чәкинирик». (Әфган.) «Хорузу сәнә вермәкдәнсә, кәсәрәм ушагларым јејәр». (И. Шыхлы.)

-ынча^4 шәкилчи фе'ли бағлама тәркиби илә синоним олан -магданса^2 шәкилчили фе'ли тәркибли чүмлә, әсасән, исми хәбәрли олуб «јахшыдыр, хошдур, даһа јахшыдыр, даһа хошдур, даһа сәрфәлидир, даһа үстүн тутурду, лазымдыр, үстүн билирәм» вә с. сөзләри илә ифадә олунур. Бу да тәсадүфи дејил, чүнки белә чүмләләрдә ики һадисә тутушдурулур, даһа мүнасибинә үстүнлүк верилир, үстүнүнүн сечилмәси әсасында дикәри инкар едилир. Мәсәлән: «Бош-бош данышмагданса, бу јазыг ушаға көмәк етмәк лазымдыр» (С. С. Ахундов.) «Ширин јалана ујараг хумарланмагданса, ачы һәгигәти тамсыныб зәһәрләнмәјн даһа үстүн тутурду». О балкону тәзәдән тикмәкдәнсә, сөкмәк даһа сәрфәлидир». (С. Дағлы.) «Қәнддә дә Мустафа бәј кими гејрәтсиз, һарынламыш адамын әлинә көз дикмәкдәнсә, даш дашымаг даһа әфсәлдир.» (Һ. Ибраһимов.) «Шәһәр ичиндә отурмагданса, дәнизин саһилиндә олмаг даһа јахшыдыр». (Т. Һүсејнов.)

-магданса шәкилчиси һал-вәзијјәт, нитг фе'лләринә бирләшәндә «әвәзинә» сөзү гошулмуш мәсдәр тәркибинин грамматик мә'насына ујғун кәлир вә онунла синоним олур. Мәсәлән: «Сән исә миннәтдарлыг еләмәкдәнсә (еләмәк әвәзинә), көр бир гызын барәсиндә нә дүшүнүрсән». (Һ. Аббасзадә.) «МТС-ин кәсирини көрәндә гәмкин олмагданса (олмаг әвәзинә), күнчдә-бучагда хосунлашыб севинирсән». (М. Һүсејн.)

-магданса шәкилчили фе'ли тәркиб ишләнмиш чүмләләрдә зиддијјәт мә'насы олур, лакин бу зиддијјәт күзәштли зиддијјәт олуб дикәри илә мүгајисә фонунда баш верир. Инкар едилән һадисә сечмә әмәлијјаты әсасында апарылыр. Мәсәлән: «Гыз-кәлинин көзүндән дүшмәкдәнсә, пенчәјин ичиндә лап истидән бишмәк даһа хошдур». (Һ. Сејидбәјли.) «Намусу әлләрдә галмагданса, өлмәк јахшыдыр». (Ә. Чәфәрзадә.)

Белә чүмләләрин әввәлки һиссәсиндә ишләнмиш сөзүн сонракы һиссәдә антоними олур, бу да зиддијјәт мә'насыны күчләндирир. Мәсәлән: «Сүрүнә-сүрүнә јашамагданса, ајаг үстә өлмәк јахшыдыр». (Һ. Сејидбәјли.) «Она көрә дә мән ибарәли чүмләләрлә бошбоғазлыг етмәкдәнсә, сусмағы үстүн тутмағы мәсләһәт билирәм». (Әфган.)

Шәрт васитәли будаг чүмләләрдә да^2 әдаты ишләндикдә, гаршылашдырма-күзәшт мә'насы јараныр, Будаг чүмлә баш чүмләјә гаршы гојулур вә белә гаршылашдырма бә'зән күзәшт, бә'зән дә зиддијјәт мә'насы билдирир. Мәсәлән: «Дәрс гуртармышдыса да, о һәлә кәлиб чыхмамышды». (Ә. Чәфәрзадә.) «Чүмә күнләри базар башына ениб таныш-билишләрлә көрүшүрдүсә дә, кәләчәк мәктәб барәсиндә сөһбәт салмырды». (Ә. Вәлијев.)

-са^2 -да^2 васитәли будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләриндәки хәбәрин тәсдиг вә инкар категоријалы олмасы, һәр ики хәбәрин антоним сөзләрлә ифадә едилмәсиндән асылы олараг, будаг чүмлә баш чүмләдәки фикрә ја тамам зидд олур, ја да она күзәштә кедир. Мәсәлән: «Булагдан кәлән әлисәһәнкли гыз Садығы сахламаг истәдисә дә, о дајанмады». (М. Һүсејн.) «Гадын галхыб әсә-әсә газалагдан дүшдүсә дә, аддым атыб јеријә билмәди», (И. Әфәндијев.)

Гаршылашдырма (күзәшт) будаг чүмләләринин хәбәри һәм хүсуси, һәм дә үмуми шәрт шәкилли олур. Үмуми шәрт шәкли илә ифадә олундугда «һалда» сөзүнүн гошулдуғу -дығы^4 шәкилчили фе'ли сифәт тәркибинин әмәлә кәтирдији хүсусиләшмиш зәрфликлә синоним олур. Мәсәлән: «Гурбан бу шејләри, бу шикајәт вә сөһбәтләри дәфәләрлә ешитмишдисә дә (ешитдији һалда), өзүнү билмәмәзлијә гојуб шәкилләрә бахырды». (М. Сүлејманов.) «Лакин үрәји белә арзуларла дөјүнсә дә (дөјүндүјү һалда), дили башга шејләр сөјләјирди». (И. Әфәндијев.)

Гаршылашдырма (күзәшт) мә'налы будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки хәбәрләрин бири әксәр һалларда тәсдиг, дикәри исә инкар васитәли олур. Бә'зән һәм будаг, һәм дә баш чүмләнин хәбәри тәсдиг васитәли ола билдији һалда, һәр икиси һеч вахт инкар васитәли ола билмир. Мәсәлән: «Онларла нә гәдәр сәрт данышсан да, тәнгиддән инчимәзләр». (М. Һүсејн.) «Сабаһ чохдан олмушса да, күнәш һәлә көрүнмүрдү». (Ә. Чәфәрзадә.)

Scanned with CamScanner

А. Шаигин ушаг ше'рләриндә Низами мөвзулары

Әли МИРЗӘЈЕВ
h. Зәрдаби адына КДПИ-нин досенти

Ушагларда јүксәк әхлаги сифәтләр тәрбијә етмәк ишиндә Низами јарадычылығы кениш имканлар верир.

II синифдә «Пајыз јетишәндә», IV синифдә «Шаһын достлуғу», «Фитнә», «Чобан вә үзүк», V синифдә «Султан Сәнчәр вә гары», VI синифдә «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», «Залым падшаһла заһидин дастаны», VII синифдә «Хејир вә Шәр», «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти», «Једди көзәл»дәки бир сыра нағыллар, VIII синифдә «Хосров вә Ширин», «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» вә ја билаваситә тәдрис просесиндә, ја да әлавә оху кими шакирдләрә өјрәдилир, онлар Низами јарадычылығы илә програмын тәләбләри сәвијјәсиндә таныш едилирләр.

Әлбәттә, Низами јарадычылығыны өјрәтмәк вә ушагларын тәрбијәси ишиндә ондан истифадә етмәк үчүн јалныз програма дахил едилмиш әсәрләрин тәдриси кифајәт дејилдир. Низами јарадычылығы илә ушаглары даһа әтрафлы таныш етмәк, синифдә кечиләнләри даһа јахшы дәрк етдирмәк вә мәнимсәтмәк, тәрбијә ишиндә Низами мүдриклијиндән даһа сәмәрәли истифадә етмәк үчүн Низами мөвзуларында јазылмыш, ушагларын асан баша дүшәчәкләри мәзмунда, садә формалы вә мараглы сүжетли ушаг әсәрләри дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу зәрурәти дәрк әдән јазычыларымыз Низами мөвзулары вә сүжетләри әсасында көзәл ушаг әсәрләри јаратмышлар ки, бунлар да һәм классик ирси, Низами јарадычылығыны онлара даһа јахшы өјрәтмәк, һәм дә мүасир тәрбијә ишинә хидмәт етмәк саһәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмәсини, нәшрини вә тәблиғини јахшылашдырмаг һаггында»кы гәрарында гејд едилдији кими, әсрләр боју шакирдләр Низаминин әсәрләриндән, онун мөвзуларындан вә сужетләриндән кениш сурәтдә истифадә етмишләр.

Низами әсәрләри тәдрис вә мүталиә ишиндә дидактик материаллар кими һәмишә мүһүм јер тутмуш, «Хәмсә» гәдим вә орта әсрләрдә дәрслик ролу ојнамышдыр. Бир намә'лум орта әср мүәллифи тәртиб етдији «Хүласәтүл-хәмсә» әсәринин мүгәддимәсиндә көстәрир ки, Гур'андан сонра охунмаг үчүн ән көркәмли әсәр «Хәмсә»дир.

Бүтөвлүкдә гәдим классик ирсин әсас һиссәсини тәшкил едән вә әдәбијјатымызда һәмишә јүксәк мөвгедә дуран Низами јарадычылығы ејни заманда ушаг әдәбијјатынын, хүсусилә дә ушаг поезијамызын тәшәккүл вә инкишафы мәрһәләләриндә бир мәнбә, бир нүмунә ролу ојнамышдыр. Һәмин мәсәлә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин 1983-чү илин ијунунда ушаг әдәбијјатынын вәзијјәти вә вәзифәләринә даир кечирдији пленумда бир даһа гејд едилмишдир. Г. Гасымзадә пленумда ушаг әдәбијјатынын классик ирсдән истифадә мәсәләсиндән данышаркән демишдир: «Ејни заманда Низами, Фүзули ирсиндән ушагларын јаш хүсусијјәтинә ујғун нағылвари әсәрләр јазмышлар ки, бу тәшәббүс һәм милли бәдии ирсин јајылмасы, һәм дә јени нәслин өз көкүнә, мәншәјинә бағлылығы, онун өзүнүдәркә чәһәтдән гијмәтли иди».

Классик ирсдән истифадә етмәк јазычыларымыза ән чох јени идејалар тәрбијә етмәк, мүасирлик руһу ашыламаг үчүн лазым олмушдур. Онлар бу гәдим вә әһәмијјәтли ән'әнәләрдән, әсрләр боју сынагдан чыхмыш, нәсилләр тәрбијә етмиш вә бу тәчрүбә мәктәбиндән истифадә етмәклә мүасир јенијетмәләрдә көзәл әхлаги сифәтләр ашыламаг мәгсәдини изләмишләр. Бу мәсәләни нәзәрдә тутараг С. Вурғун јазырды: «Биз тарихин узагларына кетдијимиз заманларда белә, јенә өз әсримизин өвлады олдуғумузу унутмамалыјыг».

Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәтинин I гурултајында (1928) классик ирсдән истифадә һаггында гејд едилирди ки, шаир вә јазычыларымыз «әски бәдии әдәбијјатын классик шәкилләрини өјрәнмәли, өз сијаси биликләрини артырмаг јолунда чалышмалыдырлар». Азәрбајчан совет ушаг јазычылары һәмин тәләб әсасында классик ирсдән истифадә етмәк јолу илә Ленин тә'лиминә ујғун олараг бу ирсин ән јахшы, ән мүтәрәгги чәһәтләриндән, «сәмәрәли тохумундан» истифадә етмәклә көзәл ушаг әсәрләри јаратдылар. Бунларын ичәрисиндә Низами мөвзулары мүһүм јер тутур.

Низами мөвзуларындан Азәрбајчан совет ушаг әдәбијјатында даһа чох вә даһа сәмәрәли истифадә едән јазычылардан бири А. Шаигдир. О, «Сеһирли үзүк», «Нүшабә», «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәләринин, «Фитнә» вә «Нүшабә» мәнзум драмларынын мөвзуларыны Низаминин әсәрләриндән алмышдыр. А. Шаиг һәмин классик мөвзулар әсасында кәнчлији мүасир дөврүн әхлаги сифәтләри руһунда тәрбијә етмәк мәгсәдини изләмишдир. Низаминин һуманист фикирләри Шаигә өз идејаларыны ашыламаг үчүн васитә олмуш, онун мөвзулары мүасир ушаг әдәбијјатымыз үчүн мүтәрәгги кејфијјәтли классик мәнбә ролуну ојнамышдыр.

«Сеһрли үзүк» вә «Нүшабә» мәнзум һекајәләринин мөвзусу «Искәндәрнамә»дән алынмышдыр. Һәмин һекајәләрин әсас мәзмуну вә идејасы вәтәнпәрвәрлик, дахили истисмарчылара вә харичи ишғалчылара гаршы нифрәт тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. «Сеһрли үзүк»дә халгын нүмајәндәси олан чобанын истисмарчы вә ишғалчыларын нүмајәндәси олан шаһа галиб кәлмәсинин тәсвири илә шаир халгын, халг вә вәтән уғрунда фәдакарлыгдан чәкинмәјән гәһрәманларын мүбаризәсинә һөрмәт, мәғлубедилмәзлијинә инам тәрбијә етмишдир. Истәр әсәрин јазылдығы мүһарибә әрәфәсиндә (1939), истәр мүһарибә илләриндә, истәрсә дә бу күн, АБШ империализминин дүнјаны нүвә мүһарибәсинә сүрүкләмәк истәдији вә социализм өлкәләринин Вәтәни мүдафиә уғрунда даһа чох сајыг олмалары тәләб олунан мүасир шәраитдә совет адамларында вәтәнпәрвәрлик һиссләринин гүввәтләнмәси ишиндә белә әсәрләрин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олдуғу гејд едилмәлидир. Бу, һәмин әсәрләрин актуаллыг вә мүасирлик руһу илә әлагәдардыр.

Ејни мөвзунун ишләнмәсиндә Низами илә Шаиг тамамилә башга-башга мәгсәдләр изләмишләр. Низами бу әһвалаты гәдим алимләрин чох бөјүк гүдрәтини билдирмәк үчүн бир мисал кими сөјләјирсә, Шаиг бу мөвзуну ишләмәклә ушагларда вәтәнпәрвәрлик, зүлмә вә истисмарчылара нифрәт, вәтән вә халг азадлығы уғрунда апарылан мүбаризәләрә һөрмәт вә с. әхлаги сифәтләр тәрбијә етмәк истәмиш, мәзмуну да һәмин истигамәтә јөнәлдиб, мәгсәди мүасирләшдирмишдир. «Халгыма чаным гурбан, ондан көзәл шеј һаны?» дејән, чобанын мүбаризәләринә ел һөрмәтини, онун халг тәрәфиндән нечә гаршыландығыны көстәрән ашағыдакы тәсвир чох јахшы характеризә едир:

Ел голуну ачараг,
Чобаны гаршылады.
Халга олду бир дајаг,
Дилләрдә кәзди ады.

Scanned with CamScanner

«Нүшабә» мәнзум һекајәси Азәрбајчан торпағына, онун зәнкин тәбиәтинә, мүдрик кечмишинә, ағыллы, бачарыглы дөвләт башчыларына, икид сәркәрдәләринә бөјүк мәһәббәт һисси илә јазылмышдыр. Шаир Бәрдәнин тә'рифи фонунда Азәрбајчаны көзәлликләр мәскәни кими ушаглара белә тәгдим едир:

Көзәллик јурдудур бу Азәрбајчан,
Онда чох хәзинә кизләмиш дөвран.

В. Г. Белински јазырды ки, «ушаглар сәркәрдәләрин тәрчүмеји-һалыны чох севирләр», «Нүшабә» әсәри дә бу чәһәтдән гијмәтли бир нүмунә һесаб едилә биләр.

Классик ирсдән истифадә етмәк бу күнкү һәјатымызын үстүнлүкләрини баша салмаг, јени чәмијјәтә мәһәббәт ојатмаг кими идеоложи чәһәтдән дә әһәмијјәтлидир. Белә мөвзуларын ишләнмәси мүгајисә әсасында ингилабдан әввәлки истисмар мүһитинә, ејни заманда мүасир капитализмин рәзаләтләринә нифрәт вә хошбәхт социализм гурулушуна мәһәббәт тәрбијә едир. А. Шаигин «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәси бу чәһәтдән диггәтәлајигдир.

Һәмин һекајәдә Шаиг Низамидәки мә'лум әһвалаты кенишләндирмиш, шаһлыг зүлмүнү, о дөврдәки зәһмәткешләрин ағыр вәзијјәтини әтрафлы тәсвир етмәклә зүлмә, истисмара, һагсызлыглара гаршы нифрәт тәрбијә етмишдир.

Шаир Султан Сәнчәрин һөкмранлыг етдији өлкәдә зүлмүн һәддән ашдығыны, оғурлуғун, гулдурлуғун, гәтл-гарәтин күндән-күнә кенишләндијини, халгын башына олмазын мүсибәтләр кәтирилдијини тәсвир едир. Ушаглар истисмарчы чәмијјәтдә халгын башына кәтирилән мүсибәтләри охудугча, кечмиш һәјатын рәзаләтләрини јахшы өјрәндикчә бу күнүн гәдрини даһа јахшы билир, ону, даһа јахшы гијмәтләндирирләр. Инди дә капиталист өлкәләриндә зәһмәткешләрә зүлм едилдијини, инсан һүгугларынын тапдаландығыны, халгын талан едилмәси һесабына нүвә силаһлары һазырландығыны бураја әлавә етдикдә белә әсәрләрин идеоложи-тәрбијәви әһәмијјәти бир даһа артыр вә мүасирлик руһу даһа да актуаллашыр. Ушаглар белә әсәрләрдә охудуглары әһвалатларла јашадыглары чәмијјәти фикрән мүгајисә едир, социалист чәмијјәтинин үстүнлүкләрини гијмәтләндириб, она даһа артыг мәһәббәт бәсләјир, онун уғрунда даһа фәдакар олмаға чалышыр, совет чәмијјәтиндә јашадыгларына севиниб фәхр едирләр вә онларда вәтәнпәрвәрлик һиссләри гүввәтләнир. Белински белә әсәрләр һаггында көстәрирди ки, ушаглар кечмиш бәдии ирси өјрәнәркән «онлар барәсиндә өз мәишәт, чәмијјәт вә заманлары нөгтеји-нәзәриндән мүһакимә јүрүтмәјә өјрәшәрләр».

Академик М. Ибраһимов Низами јарадычылығынын индики нәсилләр үчүн әһәмијјәтини гијмәтләндирәркән јазыр: «Бу әсәрдә («Хәмсә»дә —Ә. М.) тәсвир олунан тарихи һадисәләр һазырда јашајан нәсилләр үчүн бир ибрәт дәрсидир». Һәмин чәһәтләри биз А. Шаигин вә дикәр ушаг шаирләримизин Низами мөвзуларындан истифадә етмәк јолу илә јаздыглары бүтүн әсәрләрдә ајдын көрүрүк.

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмәсини, нәшрини вә тәблиғини јахшылашдырмаг һаггында»кы гәрарындан сонра ушаг әдәбијјатында Низами мөвзулары әсасында јазыласы әсәрләрә бөјүк еһтијач әмәлә кәлмишдир. Ушаг јазычыларымыз, хүсусилә ушаг шаирләримиз бу еһтијачы тезликлә өдәмәјә чалышмалы, онлар Низами мүдриклији вә һуманизми илә мүасир тәрбијә ишини бирләшдирән көзәл әсәрләрлә ушагларымызы севиндирмәлидирләр.

CamScanner ile tarandı

Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүбтәда будаг чүмләсинин типләри

Меһман МУСАЈЕВ
филолокија елмләр намизәди, Нәсими адына
Дилчилик Институтунун елми ишчиси

Орта мәктәбләрдә синтаксисин тәдрисиндә өзүнү көстәрән чәтинликләрдән бири будаг чүмлә типләринин өјрәнилмәсидир. Бу бахымдан мүасир Азәрбајчан дилиндә чох кениш јајылмыш мүбтәда будаг чүмләләринин груплашдырылмасы мараг доғурур.

Азәрбајчан дилиндә индијә гәдәр мүбтәда будаг чүмләсинин баш чүмләдән әввәл вә сонра кәлән, онун бурахылан, јахуд әвәзликлә ифадә едилән мүбтәдасыны тамамлајан ики типиндән данышылмышдыр. Анчаг әлдә олан дил фактлары көстәрилән әламәтләрә көрә мүбтәда будаг чүмләсинин ики дејил, дөрд типини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

I тип. Мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләдән сонра кәлир. Баш чүмләнин мүбтәдасыны тамамламасына көрә бу тип будаг чүмләләри үч група ајырмаг олар.

а) Баш чүмләдә мүбтәда бурахылыр; баш чүмлә «јарымчыг» чүмләләрдән ибарәт олур, будаг чүмлә онун бурахылмыш мүбтәдасыны әвәз едир. Будаг чүмлә баш чүмләјә «ки» бағлајычысы, бә'зән дә -са[2], -мы[4] формалары илә бағланыр; мәсәлән: «Бир хејли мүддәтдир ки, **«Ана» радиожурналындакы чыхышларымла бағлы сајсыз-һесабсыз мәктублар алырам».**

«Бир илә јахын иди ки, **Не'мәт иш отағыны бөјүк гызына вериб онун јеринә кечмишди».** (Анар.)

«Јадындадырмы, Сәлим, **Мәдәтов «Полад нечә бәркиди» китабындан данышанда нә дејирди».** (Ә. Әбүлһәсән.)

б) Мүбтәда баш чүмләдә номиналлашмыш әвәзликләрлә ифадә олунур. Будаг чүмлә баш чүмләнин мүбтәдасыны тамамлајыр вә она «ки» бағлајычысы илә бағланыр; мәсәлән, «Бурасы јахшыдыр ки, **Әкрәм Әјлисли шәри һәјат факты кими инандырычы вә габарыг көстәрир...»** («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети.)

в) Баш чүмләнин хәбәри чох заман фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә едилир, будаг чүмлә баш чүмләнин мүбтәдасы јериндә ишләнир вә «ки» бағлајычысы илә она бағланыр; Мәсәлән: «Қазыма елә **кәлирди ки, гарын долусу чөрәк дә, евләрин һәрарәти дә Мухтар дајынын гајытмасына бәнддир».** («Азәрбајчан» журналы.) «Фәррух Јасарын адындан бу мәктубда билдирилирди ки, **гоча Ширваншаһ өлүм јатағындадыр».** (Ф. Кәримзадә.)

II тип. Будаг чүмлә әввәл, баш чүмлә сонра кәлир. Баш чүмләдә мүбтәданын гәлиби кими әвәзлик ишләнир, јахуд онун јери факултатив олур, будаг чүмлә әвәзликлә ифадә олунан мүбтәданы тамамлајыр. Баш чүмләдәки әвәзликләрин гаршылығы кими будаг чүмләдә бағлајычы сөзләр ишләнир. Һәмин сөзләр будаг чүмләдә мүбтәданын гәлиби кими өзүнү көстәрир. Азәрбајчан дилиндә көстәрилән синтактик функсијада «ким, ким ки, һәр ким, һәр ким ки, һәр кәс, һәр кәс ки, бир кәс, һәр нә ки, нә дә, нә гәдәр ки» вә с. бағлајычы васитәләри кениш јајылмышдыр.

Гејд олунмалыдыр ки, истәр баш чүмләдәки әвәзликләр, истәрсә дә будаг чүмләдә мүбтәданын гәлиби кими ишләнән сөзләр бу вә ја дикәр шәкилдә баш вә будаг чүмләни бири-биринә бағлајыр. Һәр ики вәзијјәтдә һәмин сөзләр нә баш, нә дә будаг чүмләнин мүстәгил мүбтәда-

Scanned with CamScanner

сы кими өзүнү көстәрә билир; баш чүмләнин мүбтәдасы әвәз един, будаг чүмлә исә бүтөвлүкдә мүбтәда јериндә ишләнир. Әсас вә асылы компонентләрдә мүбтәданын гәлиби кими ишләнән сөзләр шәхс, суал, гејри-мүәјјән вә с. әвәзликләрлә ифадә олунур. Фәрг ондан ибарәтдир ки, биринчиләр дилин морфоложи системиндә мүрәккәб бағлајычы кими ишләнмир, икинчиләрин исә әксәријјәти бағлајычы васитә ролуну дашыјыр. Бунлардан «ким, нә, һәр ким, һәр нә» вә с. сөзләр мүвафиг синтактик шәраитдә һәлә дә илкин шәкилләрини сахламагдадыр. Һәмин ифадәләрлә ишләнән мүбтәда будаг чүмләләриндә «ки» бағлајычысыны -са^{2} формасы әвәз един. Бүтүн бунлара көрә дә грамматикада һәм баш, һәм дә будаг чүмләләрдә ишләнән «гәлиб-мүбтәдалар» синтактик функсијасындан асылы олараг бағлајычы сөзләр кими өјрәнилмәлидир.

Баш чүмләнин әвәзликлә ифадә олунмуш мүбтәдасыны тамамлајан вә **ким?** суалына чаваб верән мүбтәда будаг чүмләләрини һәм әсас, һәм дә асылы компонентләрдә ишләнән бағлајычы сөзләрә көрә ашағыдакы групларa ајырмаг олар.

А) Баш чүмләдә шәхс әвәзлији мүбтәданын гәлиби кими ја ишләнир, ја да нәзәрдә тутулур. Будаг чүмлә баш чүмләнин әвәзликлә ифадә олунмуш мүбтәдасыны тамамлајыр. Будаг чүмләнин хәбәри -са^{2} формасы илә ишләнир; мәсәлән: **«...Чүмә күнү Мәләкә Чәлалијјәнин һүзуруна ким нә истәјә кирсә,** әлибош, наүмид гајытмајачаг». («Азәрбајчан» журналы.) **«Ким кетсә,** о, гајаларын башында бу мүгәддәс көһләнин ајагларынын изини көрәр». (Ф. Кәримзадә.)

Б) Баш чүмләдә мүбтәданын гәлиби кими, гајыдыш әвәзлији өзүнү көстәрир. Будаг чүмләнин хәбәри -са^{2} формасы илә ишләнир; Мәсәлән: **«Әкәр бир кәсин мәнимлә дүшмәнчилији варса,** гој өзү мәним дөшүмә чыхсын» (С. Рәһимов.)

В) Будаг чүмлә баш чүмләнин шәхс әвәзлији илә илә ифадә олунмуш мүбтәдасыны тамамлајыр. Мәсәлән: **«Ким ки тез кәлир, о, јахшы** јерләри тутур». **«Һәр ким ки, ишә чан јандырыр,** о јахшы мүкафатландырылыр».

Д) Баш чүмләдә мүбтәда јериндә гејри-мүәјјән шәхс әвәзлији ишләнир; мәсәлән: **«Столун үстүндә нә ки лазым иди,** һамысы һазыр олмушду». (Н. Нәриманов.) **Сиз шәһәрләрдә, кәндләрдә нә ки ушаг көрүрсүнүз,** онларын һамысы мәним өвладларымдыр». (М. Чәлал.)

III тип. Будаг чүмлә баш чүмлә илә гырылыр, ону әлавә мә'луматла зәнкинләшдирир. Баш чүмлә будаг чүмләнин ичәрисиндә ишләнир. Азәрбајчан дилиндә бу тип мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр тәксубјектли олмасы илә фәргләнир. Актуал үзвләнмәјә көрә, әсас мә'лумат будаг чүмләдә верилир; баш чүмлә бир нөв һәмин мә'луматы тәсдигләјир.Әсас компонентин атылмасы бурада мөвчуд синтактик ваһидә һеч бир хәләл кәтирмир. Баш чүмләнин хәбәри әсасән адларла ифадә олунур вә онун ајрылмасында «ки» бағлајычысы өзүнү көстәрир, мәсәлән, «Сабит Рәһман адына Шәки Драм Театры 10 илә јахындыр ки, **фәалијјәт көстәрир».** «Артыг Москвада бир нечә илдир ки, **25 ихтисаслашмыш машындан ибарәт електромобил тәсәррүфаты фәалијјәт көстәрир». «Чамал Әлијев** ијирми илдән чохдур ки, **милис органларында чалышыр».** «Күлалы үч күн иди ки, Бакыја **кәлмишди».**

IV тип. Бу тип мүбтәда будаг чүмләләри функсионал бахымдан биринчиләрә охшајыр. Лакин бунлар әввәлкиләрдән табели мүрәккәб чүмләдә јерләшмәсинә көрә фәргләнир. Бурада будаг чүмлә әввәл, баш чүмлә сонра кәлир. Будаг чүмлә баш чүмләнин «бу» ишарә әвәзлији илә ифадә олунмуш мүбтәдасыны тамамлајыр вә она «ки» бағлајычысы илә бағланыр; мәсәлән: **«Нефтчи»нин мүдафиә хәттинин** тәркибиндә дәјишикликләр едилмишдир ки, бу да [illegible] ларын илә уғурсуз ојунун әкс-сәдасы иди». **«Ч. Мәммәдгулузадә бурада дин мәктәбләрини писләмәклә, һәм дә тә'лим-тәрбијәнин кичик јашлардан дүзкүн кетмәсини ирәли сүрүр ки,** бу да чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир».

Профессор М. Адилов «Гәзет дили» адлы китабында бу кими нүмунәләри нисби будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр кими изаһ етмишдир. Әслиндә исә һәмин синтактик ваһидләр мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдир. Бунлар, һәр шејдән әввәл, табели мүрәккәб чүмләдәки мөвгејинә көрә I тип мүбтәда будаг чүмләләрдән фәргләнир. Бундан башга, биринчи тип мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин әсас компонентинин мүбтәдасы мүхтәлиф номиналлашмыш «бу, о, бурасы, еләси, беләси, беләләри, бә'зиләри, бир нечәси, бир нечәләри, бир шеј, бир мәсәлә» вә с. әвәзликләрлә ифадә едилә билир. Мөвчуд синтактик вәзијјәтдә исә әсас компонентин мүбтәдасы јериндә «бу» әвәзлији өзүнү көстәрир. Биринчиләрлә сонунчулар арасындакы бир фәрг дә ондан ибарәтдир ки, әввәлинчи һалда «ки» бағлајычысы баш чүмләдә, сонракы вәзијјәтдә исә будаг чүмләдә ишләнир. Гејд едилән фәргли чәһәтләри даһа әјани шәкилдә мүбтәда будаг чүмләсинин һәр ики типиндә компонентләрин јерини дәјишмәклә көрмәк олар; мүгајисә едәк: 1) «Бу да тәсадүфи дејил ки, **јазычыларымыз кечмишимизин Хәтаинин ады вә фәалијјәти илә бағлы олан парлаг вә мүрәккәб мәрһәләсинә хүсуси марag көстәрирләр. «Јазычыларымыз кечмишимизин Хәтаинин ады вә фәалијјәти илә бағлы олан парлаг вә мүрәккәб мәрһәләсинә хүсуси мараг көстәрирләр ки,** бу да тәсадүфи дејил» 2). **«Ч. Мәммәдгулузадә бурада дин мәктәбләрини писләмәклә, һәм дә тә'лим-тәрбијәнин кичик јашлардан дүзкүн кетмәсини ирәли сүрүр ки,** бу да чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир». «Бу да чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир ки, **Ч. Мәммәдгулузадә бурада дин мәктәбләрини писләмәклә, һәм дә тә'лим-тәрбијәнин кичик јашлардан дүзкүн кетмәсини ирәли сүрүр».**

Гејд едилән мүбтәда будаг чүмләләри дил системиндә јени јаранан синтактик кејфијјәтдир вә бунлары нә нисби, нә дә гошулма вә с. будаг чүмләләрлә, парселјасија һадисәси илә гарышдырмаг олмаз.

Гејд олунмалыдыр ки, мүбтәда будаг чүмләси јалныз грамматик чәһәтдән баш чүмләдән асылыдыр. Табели мүрәккәб чүмлә компонентләринин актуал үзвләнмәсиндә исә әсас информасија мүбтәда будаг чүмләсиндә верилир. Буна көрә дә дил системиндә онун јери даһа мөһкәмдир.

Марагдананлар үчүн

ҺИКМӘТЛИ СӨЗЛӘР

Төһмәт тәнбәли танытыр.

Јахшы ата баба илә нәвә арасында көрпүдүр.

Һарам бу тәрәфдән евә сүрүндү,
Һалал о тәрәфдән чөлә күрүндү.

Нечә-нечә вәзифәдә ағартды баш
Чох тәәссүф, даш үстүнә гојмады даш.

Нә тосту билинир, нә досту.

Көтүр-гој етмәдән һәр јана варма
Билмәдим дејәрәк сонра гызарма!

Биз севмәклә күчлүјүк.

Севмәјән јашамыр.

Көзәллијин кешијиндә дурмаг кәләчәк нәслин көзәллијини горумагдыр.

ЕЛОҒЛУ.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Комплекс мә'лумат лүғәти

Тә'лим просессиндә шакирдләрин дәрин елми биликләрлә јанашы, дүзкүн јазы вә нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәси дә зәруридир. Чүнки дүзкүн јазмаг вә дүзкүн охумаг шакирдләрин елмин сирләринә даһа дәриндән бәләд олмасында мүһүм рол ојнајыр. Һәм дә көзәл хәтт, савадлы јазы, рәван вә сәлис нитг педагокика тарихиндә һәмишә шакирдләрин ән јахшы хүсусијјәти һесаб едилмишдир.

Орта мәктәбләрдә шакирдләрә јазы вә нитг мәдәнијјәтинин формалашмасында истифадә олунан әсас васитәләрдән бири дә орфографија лүғәтләридир. Республикамызда 1929-чу илдән башлајараг бир сыра орфографија лүғәтләри нәшр едилмишдир. Лакин әсасән тәләбәләр, мүәллимләр вә елми ишчиләр үчүн нәзәрдә тутулмуш лүғәтләр мәктәблиләрин сәвијјәсинә ујғун дејилди, тә'лим просесиндә лазыми нәтичә вә фајда вермирди.

1955-чи илдә «Азәртәдриснәшр» тәрәфиндән илк дәфә чап олунмуш вә сонракы илләрдә бир нечә дәфә тәкрар нәшр едилмиш «Мәктәблиләрин орфографија лүғәти» истәр һәчмчә, истәрсә дә әһатә даирәсинә көрә күнүн тәләбләринә чаваб вермирди. Буна көрә дә дилчи алимләримизин гаршысына шакирдләрә дилимиздә ишләнән сөзләрин дүзкүн јазылышы илә јанашы, онларын дүзкүн тәләффүзү, грамматик характери, сәсләнмәси һаггында һәртәрәфли мә'лумат верән лүғәт јаратмаг зәрурәти мејдана чыхды.

«Маариф» нәшријјаты бу јахынларда көркәмли методист-алим, Республика Елми-Тәдгигат Педагокика институтунун професору Ә. Р. Әфәндизадәнин «Орфографија-орфоепија грамматика лүғәти» адлы китабыны чапдан бурахмышдыр. Кәркин әмәјин мәһсулу вә иттифагда илк тәшәббүс олан бу лүғәт мәктәблиләрин индијә кими истифадә етдији лүғәтләрдән өз гурулушу, мәзмуну вә характери илә әсаслы сурәтдә фәргләнир. Сөзүн кениш мә'насында бу лүғәти мәктәблинин комплекс мә'лумат лүғәти адландырмаг олар. Белә ки, бу лүғәт шакирдләрә ејни вахтда һәм сөзләрин дүзкүн јазылышы, һәм дә дүзкүн тәләффүзү, сәсләнмәси, лексик мә'насы вә синоним вариантлары һаггында мә'лумат верир.

Једди миндән чох сөзү әһатә едән бу лүғәтдә мүәллиф әввәлки лүғәтләрдә кетмиш сөзләри механики олараг көчүрмәмиш, ону дилимизин лүғәт фондунда әсас јер тутан, елми-техники наилијјәтләрлә әлагәдар олараг мејдана чыхан јени термин вә ифадәләрлә зәнкинләшдирмишдир. Бојагхана, бирикүн, дистилә етмәк, догмат, дотасија вә с. сөзләр илк дәфә олараг мәһз бу лүғәтдә верилмишдир.

Шакирдләр орфографик лүғәтләрдән истифадә едән заман бә'зи сөзләри грамматик әламәтләринә көрә фәргләндирән заман чәтинлик чәкирләр. Бу лүғәтдә һәмин чәтинлик арадан галдырылмыш вә белә сөзләрин јанында онларын аид олдуғу нитг һиссәси көстәрилмишдир. Мәсәлән дәнизоту (ис.), әсәби (сиф.), әзилиб-бүзүлмәк (фе'л), накаһан (зәрф) вә с. Лүғәтин мүсбәт чәһәтләриндән бири дә дилимиздә ишләнән ејникөклү сөзләрин һамысынын дејил, нитгдә ән чох ишләнәнләрин верилмәсидир.

Лүғәтин сөзлүјүндә дилимизин лексикасында мүһүм јер тутан үмуми исимләрлә јанашы, јазылышы вә тәләффүзү чәтин олан бир сыра хүсуси исимләр-чоғрафи адлар, тарихи шәхсијјәт, тарихи һадисә адлары да верилмишдир. Абај Кунанбајев, Абхазија МССР, Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә с.

Мә'лумдур ки, дилимиздә ишләнән бир сыра сөзләрин тәләффүзү јазылышындан фәргләнир. Бу вә ја дикәр сөз тәләффүз едилән заман сөзүн тәркибиндәки мүәјјән сәс фонетик дәјишиклијә уғрајыр. Лакин чох вахт шакирдләр бу дәјишиклији мүәјјән едә билмир, сөзү јазылдығы кими тәләффүз едирләр ки, бу да онларын нитгинә гүсур кәтирир. Бунун гаршысыны алмаг мәгсәди илә лүғәтдә сөзләрин дүзкүн јазылышы формасы илә јанашы, тәләффүз шәкли дә транскрипсија илә гејд едилмишдир. Мәсәлән, баис (бајис), атеист (атејист), бајагкы (бајахки) вә с.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән бир сыра сөзләрин сону к самити илә битир, лакин тәләффүз заманы бу самит сәс ј сәсинин кар гаршылығы кими тәләффүз едилир. Лүғәтдә бу сәси ифадә етмәк үчүн хүсуси ишарәдән истифадә едилмишдир. Мәсәлән, күндәлик (күндәлих[1]), көстәрмәк (көстәрмәх[1]) кенишүрәкли (кенишүрәхли[1]) вә с. Гејд етмәк лазымдыр ки, бунунла мүәллиф лүғәтә тамамилә мүһүм вә фајдалы јенилик кәтирмишдир. Мәктәб практикасындан мә'лумдур ки, дилимиздә ишләнән вә сону г самити илә битән сөзләри тәләффүз етмәк әвәзинә, јазылдығы кими охујурлар. Лүғәтдә бу чәһәт дә нәзәрә алынмыш, дүзкүн јазылыш формасы илә јанашы, транскрипсија васитәси илә бу сөзләрин тәләффүз формасы х самити илә верилмишдир. Мәсәлән, дурухмаг (х), дустаг (х), гајыг (х) вә с.

Әминик ки, бу китаб шакирдләрин столүстү китабына чевриләчәк, онларын јазы вә нитг мәдәнијјәтинә дәриндән јијәләнмәсиндә мүһүм рол ојнајачагдыр.

Чәсарәт БАХШИЈЕВ.

CamScanner ile tarandı

«ЈАРАДЫЧЫ ЈАЗЫЛАРЛА БАҒЛЫ ҮСЛУБИЈЈАТ ИШЛӘРИ»

Бу јахынларда «Маариф» нәшријјаты педагожи елмләр намизәди Ә. Рәһимованын «Јарадычы јазыларла бағлы үслубијјат ишләри» адлы елми-методик китабчасыны чапдан бурахмышдыр. Мәктәбдә үслубијјатын тәдриси мәсәләләринә һәср олунмуш бу вәсаитдә орта мәктәб програм вә дәрсликләриндә үслубијјатын јери вә мәзмуну көстәрилир, јарадычы јазыларда шакирдләрин јол вердикләри үслуб сәһвләринин характери тәһлил едилир, һәмин сәһвләрин арадан галдырылмасынын оптимал јоллары төвсијә олунур.

Китаб үч фәсилдән ибарәтдир. Биринчи фәсилдә јарадычы јазылар васитәсилә шакирдләрдә үслуб вәрдишләри формалашдырмағын педагожи әсасларындан бәһс олунур. Мүәллиф бурада чүмләләр арасындакы зәнчирвари, паралел, силсиләли, тәсвир вә заман елементли мәнтиги әлагә формаларына даир нәзәри мүддәаларыны шакирд иншаларындан кәтирдији практик нүмунәләр васитәсилә шәрһ едир. Үмумијјәтлә, дилчиликдә, о чүмләдән, Азәрбајчан дилчилијиндә абзаслардакы чүмләләр вә абзаслар арасындакы әлагә васитәләри чох аз тәдгиг олунмуш саһәләрдәндир. Елә буна көрә дә мүәллифин бу мәсәләјә өз тәдгигатында јер

Scanned with CamScanner

вермәси тәгдир едиләчәк һал кими гијмәтләндирилмәлидир.

Китабын шакирдләрдә функсионал вә аналитик үслуб анлајышлары формалашдырмағын лингвистик методик мәсәләләринә һәср олунмуш икинчи фәслиндә функсионал үслубларын тәснифи верилмиш, иншa јазылардакы үслуб сәһвләринин характери, башвермә сәбәбләри ајдынлашдырылмышдыр.

Әсәрдә үслуби нормаларын мөвчуд тәснифатында бир сыра тәкмилләшдирмәләр апарылмасы вә үслуби гүсурларын һәмин нормалара көрә груплашдырылмасы һәм нәзәри вә һәм дә практик бахымдан инандырычы тә'сир бағышлајыр.

Мә'лум олдуғу кими, үслуби нормалар лексик, синтактик, морфоложи ганунларла бағлы олуб нитгин експрессивлик, тәбиилик, аһәнкдарлыг вә с. хүсусијјәтләрини әһатә едир. Әлбәттә, грамматик-лексик гусурларла әлагәдар үслуб сәһвләринин нөвләри мүхтәлифдир. Үслуб нормалары исә јығчамдыр, конкретдир. Шакирдләр бу үмуми ганунаујғунлуглары—нормалары баша дүшдүкдән сонра нитгдә бунларын позулмасы илә әлагәдар бурахылан гүсурлары арадан галдыра биләрләр. Мүәллиф чох дүзкүн олараг гејд едир ки, үслуб нормаларынын позулмасы һаллары тәкчә чүмләләрин тәһлили илә мәһдудлашдырыла билмәз; бу мәгсәдлә шакирдләрин диггәтини бүтөв мәтнә, мөвзуја чәлб етмәк лазымдыр.

Мүәллифин фикринчә, нитгин тәбиилијини, аһәнкини позан синтактик конструксија, сөз вә ифадәнин мәтндә ахтарылмасы шакирдләрин бөјүк марағына сәбәб олур. Бу просесдә мүәллим конкрет фактлара әсасланмагла шакирдләрә изаһ едир ки, нитгин ардычыллыг нормасыны нәинки бир-биринин ардынча кәлән ики чүмләдә, ејни заманда фәнләрин мәнтиги ардычыллығында, јә'ни нитг бәндләриндә, бүтөв мәтндә көзләмәк лазымдыр.

Әсәрдә нитгин үслуби нормаларына риајәт етмәк истигамәтиндә бир сыра гајдалар төвсијә олунур. Көстәрилир ки, шакирдләри бу гајдалара практик шәкилдә јијәләндирмәк онларын јазылы нитгләриндә јол вердикләри үслуб сәһвләринин гаршысыны алмаға мүсбәт тә'сир көстәрир, һабелә шифаһи нитгләрини сәлисләшдирмәк үчүн мүһүм васитәјә чеврилир.

Әсәрин сонунчу фәсли «Јарадычы јазылар васитәсилә шакирдләрдә үслуб бачарыг вә вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси јоллары» адланыр. Бурада IV—VIII синифләр үчүн програм материаллары үзрә нәзәрдә тутулмуш јарадычы јазылар функсионал үслубијјат бахымындан тәһлил олунмуш, јарадычы јазыларла бағлы үслуби анлајышларын верилмәси јоллары, үслубијјата даир нәзәри мә'луматын һәчми мүәјјәнләшдирилмишдир.

Вәсаитдә мүхтәлиф үслуби ишләрин апарылмасына истигамәт верәчәк тәләбләр вә бунларын методик шәрһи кениш јер тутур. Һәмин тәләбләрә ујғун олараг әсасландырылыр ки, шакирдләр ајры-ајры үслубларын ишләнмә јеринә, јазылы вә шифаһи формаларына, функсионал үслубларын бир-бириндән фәргли чәһәтләринә даир мүәјјән тәсәввүрә малик олмалы, мәтнләри үслубча фәргләндирмәји, мүхтәлиф үслубларын јазылы вә шифаһи формаларында јазмағы, һәмин үслублара мәхсус лексик, синтактик имканлардан истифадә етмәји бачармалыдырлар.

Орта мәктәб шакирдләрини үслубијјатла бағлы анлајышлара, үслуби бачарыг вә вәрдишләрә дәриндән јијәләндирмәк ишинә көмәк мәгсәдилә вәсаитдә әјанилијә кениш јер верилмәси дә онун ән јахшы мәзијјәтләриндән бири кими диггәти чәлб едир.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, Азәрбајчан дили мүәллимләринә фајдалы бир вәсаит тәгдим олунмушдур.

Солмаз ҺҮСЕЈНОВА,
педагожи елмләр намизәди.

CamScanner ile tarandı

Дәјәрли вәсаит

«Маариф» нәшријјаты профессор Тофиг Һачыјевин вә досент Камил Вәлијевин јаздыглары «Азәрбајчан дили тарихи (очеркләр вә материаллар)» адлы дәрс вәсаитини («Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1983) чапдан бурахмышдыр.

Вәсаит ики һиссәдән ибарәтдир: «Очеркләр», «Материаллар». Әсәрин биринчи һиссәси «Дил тарихинин ики истигамәтдә өјрәнилмәси», «Азәрбајчан дили анлајышы», «Азәрбајчан әдәби дили тарихинин дөврләри», «Дәдә-Горгуд китабы»нын дили», «XVII—XIV әсрләр әдәби дили», XV—XVI әсрләр әдәби дили» очеркләриндән ибарәтдир. Бу очеркләрдә ады чәкилән мәсәләләрлә әлагәдар дил тарихимизин бир сыра актуал мәсәләләри ајдынлашдырылыр.

Әввәлинчи очеркдә дил тарихинин тарихи грамматика вә әдәби дил тарихи истигамәтиндә өјрәнилмәсинин практик әһәмијјәти, бунларын охшар вә фәргли чәһәтләри изаһ олунур.

«Азәрбајчан дили анлајышы» очеркиндә Азәрбајчан дилинин тарихән јаранмасы мәсәләләриндән бәһс едилир .Тарихи мәнбәләрә әсасланараг гејд едилир ки, гәдим Азәрбајчан әразисиндә түркдилли етнослар һәлә ерамыздан чох габаг јашамыш, сонралар Азәрбајчана, еләчә дә Гафгаза онларын ахыны ерамызын II әсриндән башламыш, XI—XII әсрләрдән һунлар, аварлар, кашлар, хәзәрләр, X—XI әсрләрдән исә оғузлар, сәлчуглар, гыпчаглар кәләрәк мәскунлашмышлар. Дәлилләрлә шәрһ едилир ки, түрк етносларынын X—XI әсрләрдәки кәлишинә гәдәр түрк мәншәли Азәрбајчан халгы вә онун дили формалашмышдыр.

«Азәрбајчан әдәби дили тарихинин дөврләри» очеркиндә көстәрилир ки, Азәрбајчан әдәби дили дилдахили, дилхаричи факторларын гаршылыглы әлагәси нәтичәсиндә мүрәккәб инкишаф просеси кечәрәк букүнкү сәвијјәсинә чатмышдыр. Инандырычы фактларла сүбута јетирилир ки, әдәби дилин инкишафы онун нормаларынын тәкамүлү кими анламаг лазымдыр. Мүәллиф Азәрбајчан әдәби дилинин тарихини, башга дөврләшмәләрдән фәргли олараг, ики дөврә ајырыр: тәкамүл дөврү, сабитләшмә дөврү. Тәкамүл дөврү IX—X әсрләрдән XVII әсрин әввәлләринә гәдәрки дөврү әһатә едир. Бу дөврдә мүәјјән фонем мөвгејинин, морфоложи әламәтин сабитләшмәси илә бағлы паралелизм кениш шәкилдә мүшаһидә олунур. Сабитләшмә дөврүнүн XVII әсрин орталарындан башландығы көстәрилир. Гејд олунур ки, мүасир дилимизин фонетик системи вә грамматик гурулушу, әсасән, һәмин дөврдә олдуғу кими давам едир. Даһа сонра гејд едилир ки, XVII—XVIII әсрләрдән Гарабағ диалектинин хүсусијјәтләри әдәби дилимизә нүфуз едир. Аһәнк гануну ардычыллашыр, лүғәт тәркиби сабитләшир, тәкамүл дөврүндәки паралеллијә епизодик шәкилдә раст кәлинир. Данышыг-фолклор үслубу апарычы сәвијјә дашыјыр.

Сабитләшмә дөврүнүн өзү исә дөрд мәрһәләјә (јарымдөврә) ајрылыр: 1) XVII—XVIII әсрләр әдәби дили; 2) XIX әср әдәби дили; 3) XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндәки әдәби дил—милли әдәби дил; 4) 30-чу илләрдән сонра мүасир Азәрбајчан әдәби дили.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили» очеркиндә үмуми гәнаәт беләдир ки, дастандакы һадисәләр IX—XII әсрләрә ујғундур. Лакин арашдырмалар кенишләндикчә дастанын даһа гәдимләрә аид олмасы фикри ортаја чыхыр.

Вәсаитин «XV—XVI әсрләр әдәби дили» очеркиндә һәмин дөврүн әдәби јарадычы гүввәләри һаггында

данышылыр. Гејд едилир ки, ана дилиндә јазан сәнәткарларын бу дөврдә боллуғу, тәбиидир ки, Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафынын бөјүк ирәлиләјишини, үслуби чәһәтдән зәнкинләшмәсини, чилаланмасыны тә'мин етмишдир.

Вәсаитин сонунда Азәрбајчан дилинин гәдим дөврүнә аид 173 сөзүн лүғәти верилмишдир. Һәмин вәсаит тәкчә филолог тәләбәләр үчүн дејил, орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләри үчүн дә фајдалы бир мәнбәдир.

Ингилаб ГУЛИЈЕВ,
филолокија елмләри намизәди,
Степанакерт ДПИ-нин досенти.

Марагланaнлар үчүн

ВӘТӘН БАЈАТЫЛАРЫ

РОЗА ҺУСЕЈНОВА.

Думан дағдан ашар кәләр,
Јазда чајлар дашар кәләр.
Вәтәнимә сөз гошанда
Илһам сели чошар кәләр.

Көксүмү дағ ејләрәм,
Әридиб јағ ејләрәм.
Гәриб дүшсәм, јурдуму
Мин ил сораг ејләрәм.

Кәл кеч Аразы, лејләк,
Чөлләрин гызы лејләк.
Сәбрим һаны көзләјим
Јүз гышы, јазы лејләк?

Дурналар көјдә гатар,
Нә динчәләр, нә јатар.
Вәтәнә јадлар кирсә,
Ел өзүн ода атар.

Аман, јаралы дурна,
Јардан аралы дурна.
Дүшдүн Вәтәндән ајры,
Олдун һаралы, дурна?

Рүбәнди ала дағлар,
Синәси чала дағлар.
Көнүл истәр мәскәнин
Гојнунда сала, дағлар!

Бир говағам дүздә мән,
Чәмәндә сән, дүздә мән.
Өмрүм Вәтәндә кечсә,
Гочалмарам јүздә мән.

Пәнчәрәдә күлүм вар,
Күл нахышлы түлүм вар,
Зәфәрләрлә өтүшән
Нечә ајым, илим вар!

Дағ ениши дәрәди,
Һәр јери мәнзәрәди.
Мәним бәхтијар елим
Дүнјаја пәнчәрәди.

Думанам, дағ ашарам,
Елләри долашарам.
Јүз ил өмрүм олса,
Вәтән дејиб јашарам!

Баш редактор: **Зәһра ӘЛИЈЕВА.**
Редактор: **Ә. Әфәндизадә.**
Редаксија һеј'әти: **Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.**

Техники редактор вә корректор: **Нәсиб МӘММӘДОВ.**

Јығылмаға верилмиш: 26.06.84. Чапа имзаланмыш: 1.10.84. Кағыз форматы: 70Х108 1/16=2,5 кағыз вәрәги. Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,1 мүәллиф вәрәги. ФГ 30024. Сифариш 5716. Тираж 14311.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58. Телефонлар. 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

25 гәп. 76302

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner